

**«ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҰЛТТЫҚ ҰЛАНЫ
ӘСКЕРИ ИНСТИТУТЫНЫҢ ХАБАРШЫСЫ»
ҒЫЛЫМИ-БІЛІМ БЕРУ ЖУРНАЛЫ**

—
**«ВЕСТНИК
ВОЕННОГО ИНСТИТУТА НАЦИОНАЛЬНОЙ ГВАРДИИ
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН»
НАУЧНО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ ЖУРНАЛ**

№ 4 (34), желтоқсан 2019 ж.

№ 4 (34), декабрь 2019 г.

Журнал 2011 жылдан шыға бастады Қазақстан Республикасы Ұлттық ұланы Әскери институтының басылымы Бас редакторы генерал-майор Әбжанов Б. С.	Журнал издаётся с 2011 года Издание Военного института Национальной гвардии Республики Казахстан Главный редактор генерал-майор Абжанов Б. С.
Ғылыми-білім беру журналы «Қазақстан Республикасы Ұлттық ұланы Әскери институтының ХАБАРШЫСЫ» – «ВЕСТНИК Военного института Национальной гвардии Республики Казахстан» Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрілігінің Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінде тіркелген, 12 желтоқсан 2014 ж. № 14996-Ж куәлігі.	Научно-образовательный журнал «Қазақстан Республикасы Ұлттық ұланы Әскери институтының ХАБАРШЫСЫ» – «ВЕСТНИК Военного института Национальной гвардии Республики Казахстан» зарегистрирован в Комитете связи, информатизации и информации Министерства по инвестициям и развитию Республики Казахстан, свидетельство № 14996-Ж от 12 декабря 2014 г.
Редакцияның мекен-жайы мен телефоны: 150009, Петропавл қаласы, Ж. Қизатов к., 6. Қазақстан Республикасы Ұлттық ұланының Әскери институты. Әскери-ғылыми бөлім. Телефон: 8 (7152) 50-11-62, Тел./факс: (8 7152) 47-58-03; E-mail: vno@vivv.kz Журнал жылына 4 рет шығарылады <i>Мақала авторларының пікірлері редакция көзқарасын білдірмейді.</i>	Адрес и телефон редакции: 150009, г. Петропавловск, ул. Ж. Кизатова, 6, Военный институт Национальной гвардии Республики Казахстан. Военно-научный отдел. Телефон: (8 7152) 50-11-62, Тел./факс: (8 7152) 47-58-03; E-mail: vno@vivv.kz Журнал выходит 4 раза в год <i>Мнения авторов не отражают точку зрения редакции.</i>

Бас редактор

Б. С. Әбжанов, Қазақстан Республикасы Ұлттық ұланы Әскери институтының бастығы, философия (PhD) докторы, генерал-майор.

Бас редактордың орынбасары

А. А. Корнилов, Әскери институты бастығының (оқу және ғылыми жұмысы жөніндегі) орынбасары, әскери ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор (доцент), полковник.

Шығаруға жауапты

А. Е. Әбілмәжінова, әскери-ғылыми бөлімінің аға офицері, подполковник.

Редакциялық алқа:

Ж. Х. Ахметов, әскери ғылымдарының докторы, профессор, генерал-майор.

А. А. Корабельников, әскери ғылымдарының докторы, профессор, полковник.

В. М. Булойчик, техникалық ғылымдарының докторы, профессор, полковник.

Н. В. Карпилена, әскери ғылымдарының докторы, профессор.

М. Ө. Серкпаев, тарих ғылымдарының докторы, доцент, полковник.

А. А. Петрусевич, педагогика ғылымдарының докторы, профессор.

Ж. Н. Сартаев, медицина ғылымдарының докторы, профессор.

А. Ж. Мырзалинова, педагогика ғылымдарының докторы, профессор.

Қ. Е. Қоспанова, компьютерге терген, техникалық редактор

Главный редактор

Абжанов Б. С., начальник Военного института Национальной гвардии Республики Казахстан, доктор философии (PhD), генерал-майор.

Заместитель главного редактора

Корнилов А. А., заместитель начальника Военного института (по учебной и научной работе), кандидат военных наук, ассоциированный профессор (доцент), полковник.

Ответственный за выпуск

Абилямажинова А. Е., старший офицер военно-научного отдела, подполковник.

Редакционная коллегия:

Ахметов Ж. Х., доктор военных наук, профессор, генерал-майор.

Корабельников А. А., доктор военных наук, профессор, полковник.

Булойчик В. М., доктор технических наук, профессор, полковник.

Карпилена Н. В., доктор военных наук, профессор.

Серкпаев М. О., доктор исторических наук, доцент, полковник.

Петрусевич А. А., доктор педагогических наук, профессор.

Сартаев Ж. Н., доктор медицинских наук, профессор.

Мурзалинова А. Ж., доктор педагогических наук, профессор.

Коспанова К. Е., компьютерная верстка, техническая редакция

М А З М Ұ Н Ы

ТЕОРИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Мухамеджанова С.Ш., Мухтаров Т.С. Исламский фактор в распространении терроризма.....3

Сартаев Ж.Н., Бегишев Р.Р., Малдыбаев К.Б. Информационные войны в сети интернет.....10

Бурьян М.Б. Опыт взаимодействия разведомственных сил в интересах охраны государственной границы.....16

ИСТОРИЯ. ТАКТИКА И ОПЕРАТИВНОЕ ИСКУССТВО

Жампеисов Г.Н. Проблемные вопросы управления временной оперативной группировкой Регионального командования Национальной гвардии в условиях внутреннего вооруженного конфликта и некоторые пути их решения.....25

Альназирова Р.Б., Жампеисов Г.Н. Некоторые тенденции повышения эффективности применения войсковых подразделений Национальной гвардии Республики Казахстан.....30

Қосынтаев Қ.Б., Жампеисов Г.Н. Ел тәуелсіздігі қалыптасуы кезеңінде Қазақстан Республикасы ұланының ұйымдастырушылық құрылымы мен заңнамалық базасының құрылуы.....33

Альжанова Р.С. Жәдидтік ағымдардың қазақ еліне ықпалы.....41

Альжанова Р.С., Картова З.К. Мұсылмандардың саяси партиялары және олардың қызметі.....49

ТЕХНИКА И ВООРУЖЕНИЕ. ВОЙСКОВОЙ ТЫЛ

Алтынбеков Д.Ш., Нилов В.В., Арыков А.Б. Анализ способов и средств технического диагностирования систем питания топливом и воздухом двигателей вооружения и военной специальной техники.....58

ТЕОРИЯ И МЕТОДИКА ОБРАЗОВАНИЯ И ВОСПИТАНИЯ

Мурзалинова А.Ж., Солодовник А.А., Усеинов Б.М., Мухамеджанов А.Б. Антропный принцип как перспективный модератор образовательного процесса.....65

Қадыров Ж.Т., Ауғанбаева М.С. С. Мұқанов шығармаларындағы мақал-мәтелдердің қолданысы.....70

Саркенқызы А.С., Ауғанбаева М.С. Мұқанов шығармаларындағы амплификация.....77

Лысакова Т.Н., Гордиянова Г.В., Дмитриев П.С. Роль критериального оценивания в развитии учебно-познавательной компетентности обучающихся.....85

Antsibor Y.S. Dialogue of cultures at the Foreign Language classes as one of the ways of forming patriotism and cultural development of the future officers of the National Guard of the Republic of Kazakhstan.....91

Картова З.К., Абуов Н.А., Бимаханова З.Ш. Военно-гражданское наследие Кожабеген жырау в патриотическом воспитании курсантов.....95

Абиров М.Р., Нурмухаметова К.Ш. Жастарды әскери эстетикамен тәрбиелеудің мәні.....100

Саркенқызы А. Қазақ тіліндегі ономастикалық топтастырудың салыстырмалы-аналитикалық сипаты.....106

Нурманов Б.Б., Нусупов М.Т., Бримжанов М.С. Рукопашный бой как средство формирования психоэмоциональной устойчивости военнослужащих.....112

ТЕОРИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

УДК 94.355

С.Ш. Мухамеджанова, доктор исторических наук, профессор Национального университета обороны имени Первого Президента Республики Казахстан – Елбасы, г. Нур-Султан.

Т.С. Мухтаров, докторант Национального университета обороны имени Первого Президента Республики Казахстан – Елбасы, г. Нур-Султан.

ИСЛАМСКИЙ ФАКТОР В РАСПРОСТРАНЕНИИ ТЕРРОРИЗМА

В статье рассматриваются основные подходы к изучению исламского фактора в распространении феномена терроризма, природы его происхождения, условий и факторов его порождения и распространения. Дан анализ возникновения и развития суррогатного ислама как результат взаимодействия многих исторических, этнопсихологических, политических и других факторов.

Ключевые слова: ислам, мусульманский мир, терроризм, борьба с терроризмом, религия, ваххабиты, экстремистские организации, салафизм, фундаментализм, глобализация, западный мир.

Ислам – одна из ведущих мировых религий, ее влияние столь велико, что образовался целый Исламский мир государств. Основными течениями ислама являются шиизм и суннизм. В исламе сложилось множество школ, которые различаются разным толкованием аятов Корана и сунн пророка Мухаммеда. Эти явления вполне уживаются между собой, если не вмешиваются внешние силы с целью разжигания розни. Казахи, например, традиционно являются суннитами. В Саудовской Аравии большое значение имеет ваххабизм наряду с традиционным исламом. Однако многолетние действия внешних политических сил против ислама привели к его политизации. Фактический разгром и оккупация Ирака, «революции» в Сирии, Ливии, Ливане, когда под видом защиты демократии свергаются законные правительства, а фактически захватываются территории и инфраструктура, а сами страны повергнуты в хаос.

Мусульманский мир не может быть безразличным и безучастным к этому. Вследствие многих причин внутреннего и внешнего характера в исламском мире нет единства. Отдельные общины традиционного ислама приобретают радикальный характер, другие – фундаментализм и архаику. Сегодня враждебные силы «поджигают» ислам, втягивают исламский мир в разного рода политические и военные конфликты. В США борьба с терроризмом превратилась в борьбу против мусульман и всего исламского мира. Они приравнивают ее с борьбой против коммунизма: «...Однако выше всех побед стоит борьба над коммунизмом, которая, как и нынешняя – против исламского фундаментализма, была борьбой идейной.

Борьба против коммунизма заняла больше одного века. Борьба с новым «измом» может занять больше времени» [1]. Поэтому надо ислам оберегать от негативных влияний, не позволять враждебным силам паразитировать на нем, уводить от его истинной сущности.

Считаем крайне важным и необходимым обратить внимание на очень существенные оценки религии ислама, которые даны видными мыслителями. Ислам пришел к человечеству со словами «Ассаламалейкум – Мир вам». Поэтому ислам – это мир. Главным в этой религии является неприкосновенность человеческой жизни. Ни при каких обстоятельствах ислам не разрешает нападать на женщин, детей, стариков, больных и раненых. Запрещается посягать на честь женщины. Организаторы террористических акций, вопреки заповедям ислама, превращают женщин в шахидок-самоубийц, что в исламе считается самым большим грехом.

Ислам по своей сути – самая веротерпимая религия. У трех мировых религий: иудаизма, христианства и ислама общие пророки: Нух (Ной), Ибрагим (Авраам), Муса (Моисей), Дауд (Давид), Иса (Иисус). Все они несли человечеству свет божественной мудрости, спасали людей от гибели и самоистребления ежедневно и в самые драматические периоды истории [2].

Таким образом, надо разоблачать тех, кто несет людям идеи терроризма, прикрываясь исламом и извращая его суть, и жестко наказывать тех, кто террористические злодеяния совершает под фальшивыми лозунгами ислама. Войны и террор несовместимы с исламом, они греховны во всех видах и проявлениях. Самые тяжкие грехи по исламу – лицемерие, невежество и спекуляция именем Аллаха в своих корыстных целях.

Ислам, действительно, религия сложная для понимания, ее надо постоянно изучать, только так можно достичь прозрения. Она предписывает человеку развиваться и предостерегает: «...не затевай лисьи игры с Верой» [3]. Это напрямую относится к извращениям истинного ислама в виде идеологии радикального суррогатного ислама, ставшего сегодня источником осуществления терроризма. По мнению ряда исследователей, начало этому явлению было положено в 18-м веке, когда саудитами в сотрудничестве с англичанами был выдвинут на авансцену исламский шейх Мухаммад ибн Абдаль-Ваххаб, целью которого было «исправлять» заблуждения, постигшие многих мусульман, вернуть ислам на верный путь [4]. После смерти Абд аль-Ваххаба в Саудовской Аравии и других арабских странах были развернуты движения «за чистоту ислама» и гонения на неверных. Постепенно деятельность сторонников этих движений стала приобретать все более насильственные формы, а само движение получило название «ваххабизм». Так была сформирована исламистская идеология ваххабизма, которая в новейшей истории стала использоваться для обоснования и инспирирования терроризма. В свое время положения учения Ваххаба были направлены внутрь исламских общин. Современные ваххабиты же обратили его вовне, используя его против других религиозных конфессий, объявляя их приверженцев неверными, хотя сам аль-Ваххаб признавал все религии. Интерес к учению аль-Ваххаба в 20-м веке объясняется колониальной политикой Великобритании, которая через

новую версию исламского учения, проповедовавшую идеи воинственной борьбы с неверными, непокорными, колонизировала множество разрозненных языческих стран и племен. Саудовская Аравия как местоблюститель ислама, была заинтересована в обращении таких стран и племен в религию ислама, а англичане, на этой же основе – в их колонизации.

На этом поприще ваххабизм в то время сыграл настолько значительную роль, что аль-Ваххаб в Саудовской Аравии возведен в ранг великого богослова, а его учение является одной из основных идеологий саудовской Аравии. Сегодня ваххабизм используется не только Саудовской Аравией, но и спецслужбами ведущих государств мира в качестве идейного источника для проведения подрывной деятельности, и прежде всего, терроризма против различных стран мира. На его идейных основах действовали в Афганистане формирования талибов, идеями ваххабизма вдохновляются террористические группировки в Чечне, Северном Кавказе, в регионах Поволжья, и в Центрально-азиатских республиках, в том числе в Казахстане. После вывода ограниченного контингента Советских войск из Афганистана идеи ваххабизма особенно настойчиво стали внедряться спецслужбами западных стран на постсоветском пространстве. В учебных заведениях Саудовской Аравии, Турции, Египта для обучения идеям ваххабизма были созданы соответствующие факультеты, а также специальные богословские учебные заведения, куда в 90-е годы прошлого века рекрутировались на учебу молодежь из бывших советских республик. В разгар чеченских событий в Афганистане были созданы специальные учебные лагеря, где проходили подготовку террористы-боевики из Чечни, а также из арабских стран, которые после обучения направлялись в Чечню.

На основе учения аль-Ваххаба была создана крупная исламская организация «Братья мусульмане», которая имеет разветвленную структуру во всем мире. Первоначально она была создана в Египте весьма примечательной личностью – Хасаном аль Банной в конце 20-х годов прошлого века на средства «Компании Суэцкого канала», как организация для помощи Великобритании в колонизации арабских стран. По мнению исследователей, будущий глава ваххабизма воспитывался на идеях Мухаммеда Рашида аль Рида, проповедовавшего идеи салафитского движения, выдвигавшего цель воссоздания исламского халифата. В свою очередь, родоначальником салафизма считается шейх аль-Афгани, который умер в 1897 г., оставив после себя огромное количество политических и религиозных трудов, заложивших фундамент исламизма 20-го века и будущей салафитской экспансии. Он оставил завещание, которое носит неотменяемый характер. Оно предполагает восстановление халифата. В этом суть салафизма – единая исламская нация, глубокое очищение веры в мировом масштабе.

Поскольку основательницей «Братьев мусульман» является британская «Компания Суэцкого канала», то она в 1930 г. в Исмаилии построила первую мечеть для этой организации. В связи с этим, известный российский ученый С. Кургинян отмечал, что после Второй мировой войны в ходе распада Британской империи, Соединенные Штаты переняли в числе «имперского

наследства» и это радикально-исламское оружие. По его мнению, радикальный исламизм – это не враг США. Он в огромной степени картотека. То есть стратегическое оружие, созданное англосаксонским гением для подрыва потенциалов враждебных государств.

Цель радикального исламизма – всемирный халифат, который должен подорвать потенциал развития и в самом исламском мире, и в опасных для хозяев картотеки странах типа Индии и Китая. Внешняя враждебность радикального исламизма и США является лишь прикрытием того парадоксального единства противоположностей, которую С. Кургинян называет «картотекой» «... и никуда это не делось и после 2001 г., после террористических атак ..., и даже если бен Ладена поймают (поймали) – это ничего не изменит...» [5].

Таким образом, ваххабизм олицетворяет все идеи радикального исламизма и включает в себя салафитские воззрения и движения. Изучение ваххабитских публикаций в сопоставлении с текстом Корана и книгой единобожия аль-Ваххаба показывает, что основным их содержанием сегодня является субъективное толкование аятов о единобожии. Здесь надо иметь в виду, что в свое время аяты были обращены к язычникам, которых Коран называл неверными. Ваххабиты причисляют к неверным всех представителей других религий, а борьбу против них священной. Хотя, как мы отмечаем выше, Коран признает великими пророками Мусу (Моисея) и Ису (Иисуса), а также Мариам (Марию) мать Исы, которая признается всем матерью.

Следует отметить еще один важный момент, что именно ко второй половине 20-го века спецслужбами западных стран была вброшена в политический оборот версия об исламском факторе. Явилось откликом на концепцию Самуэля Хантингтона и Арнольда Тойнби «о столкновении цивилизации», «о постепенной вестернизации» всего мира».

Концепция столкновения цивилизаций, по его мнению, единственное реальное различие, оставшееся между народами после завершения холодной войны – культурная принадлежность [6].

Хантингтон высказал мнение о неизбежности в недалеком будущем противостояния между исламским и западным мирами, которое будет напоминать советско-американское противоборство во времена холодной войны. Эти настроения приобрели популярность на Западе после трагических событий 2001 года.

Хантингтон источник вооруженных конфликтов и войн видел в стремительном росте в последние годы численности населения мусульманских стран, а также в росте экономической мощи многих из них, что уже не соответствует национальным интересам США. Некоторые исследователи, считают, что потребовалось теоретическое обоснование экспансии США, их стратегии глобализации и С. Хантингтон сочинил его [7].

Возможно этот вывод по причине того, что С. Хантингтон являлся сотрудником Совета международных отношений одной из структур так называемого мирового правительства.

Каковыми бы не были предположения, исламский фактор существует давно, но его надо правильно определить, интерпретировать и понимать, что этот фактор вытекает из сложной категории, которой является ислам как одна из ведущих, традиционных авраамистических религий мира.

Между тем, как отмечает Семенко В., в последнее время дискуссии об исламе все более обостряются, и они наглядно демонстрируют, что уровень понимания этой проблемы в современном обществе невысок. Более того, что истинную суть ислама слабо знают многие его приверженцы. Что касается молодежи и особенно тех лиц, которые берут оружие или взрывчатку и под зеленым флагом ислама совершают террористические акты, их сознание затуманено положениями суррогатного ислама [8]. Об этом ведут серьезные исследования ученые-исламоведы, исламские богословы. Все они отмечают, что это важнейшая проблема духовности и культуры находится в руках исламистских радикалов. К сожалению, в широкой аудитории крайне редко встречаются публикации об истинном исламском факторе, чаще всего понятие исламский фактор понимают как оружие терроризма и войны. Терроризм исходит не от ислама. Терроризм прикрывается извращенным, суррогатным исламом и правильнее говорить об исламистском факторе как источнике современного терроризма. Лица, совершающие террористические акты, не являются правоверными мусульманами, исламистами-террористами, воюющими под краденными у ислама лозунгами.

Как отмечает В. Семенко, манипулирование этноконфессиональным фактором, создание всякого рода суррогатных движений на почве ислама, игры с исламом – давняя традиция британской разведки. Эта традиция, во многом подхваченная ЦРУ и подобными структурами, предусматривает многолетнее вживание в самый строй и образ жизни противника, включая сакральное ядро его культуры (цивилизации), умение понимать самые сокровенные уровни его мотивации, недоступные поверхностному взгляду европейца.

В 70-е годы XX века исламский фактор был использован против СССР. Были сформированы так называемые параллельные сети Кейси из числа авторитетных отставников ЦРУ, которые занялись обучением моджахедов из афганцев, пакистанцев, саудовцев, египтян.

Расцвет «моджахедизма», воспетый западной пропагандой вплоть до Голливуда, приходится на 80-е годы, в период афганской войны, явившейся одной из предпосылок для слома советской сверхдержавы. Отряды настоящих моджахедов вплоть до настоящего времени – достаточно дефицитный и дорогой товар, пользующийся большим спросом на мировом рынке силовых услуг. Именно их представители составляют костяк подразделений боевиков, в которые вербуют безработную молодежь, в большинстве своем являющимся вспомогательным материалом при проведении различных терактов. Таким образом, стараниями западных спецслужб сегодня значение глобального геополитического фактора приобрел суррогатный ислам, ярким проявлением которого является так называемый международный исламский терроризм. Суррогатный ислам – типичная химера (совмещение несовместимого), когда по видимости такое же, а по сути, абсолютно инородное искусственно

срачивается с явлением, органично существующим в истории и культуре и паразитирует на нём.

На наш взгляд, в этом суть исламистского фактора и точное его определение. Суррогатный ислам несет в себе огромную опасность истинному исламу, он как его антисистема, отвлекает верующих мусульман, вводит их в заблуждение, толкает на антиобщественные поступки и преступления [8].

Таким образом, главная цель, ради которой изобретен исламистский фактор – активное его использование в целях терроризма. Есть и другая, не менее опасная, в том числе и для Республики Казахстан, цель – архаизация общества исламских стран, втягивание их посредством насаждения крайних, радикальных, отсталых догм ислама, в неуправляемый хаос и торможение их прогрессивного развития. Радикальный политический ислам, степень самостоятельности которого в настоящее время нельзя недооценивать, постепенно становится лидером архаической части казахстанского общества. Достаточно взглянуть на молодых казашек, закутанных в хиджаб и длиннополые одеяния и молодых бородачей, к которым уже общество привыкло, которые ни ментально, ни исторически не свойственны казахским вольным, свободолюбивым номадам-кочевникам Великой степи. Это уже имеет место в мусульманском мире – вначале насаждение воинствующе-архаических, фундаменталистских взглядов, затем создание фундаменталистских режимов, например, в странах арабского мира, где по существу были остановлены передовые модернизаторские процессы. Это явление – одна из главных задач глобалистов.

Лидеры золотого миллиарда (мировой финансовой элиты) не заинтересованы в модернизации мусульманского мира, в повышении их жизненного уровня. Например, Иран начал становиться на путь модернизации, Запад объявил его своим врагом, требуя прекратить исследования в области атомной энергии. При этом создались условия для тесной связи исламистов и наркомафии. Действуют схемы с использованием технологии суррогатного ислама США и их союзники по НАТО создали и поддерживают ситуацию неуправляемого хаоса. В Афганистане и Ираке, Сирии этноконфессиональные конфликты приобрели характер неутихающих террористических войн, вместе с тем, террористические войны и акции совершенно не затрагивают нефтепромыслов, нефтепроводные сети и порты закачки нефти в танкеры. Все эти объекты исключительно надежно охраняются и защищены от террористов. После ухода американцев и их союзников из Ирака стабильность не пришла и скорее еще долго не придет. Не произойдет стабилизация в мусульманском мире, потому что мировой финансовой элите нужна нефть, а еще больше реализация главного проекта – стратегии глобализации, объединение мира под себя как единого свободного рынка. Такое же объединение невозможно без предварительного разрушения традиционных обществ, государств и цивилизаций. Казахстан в этом смысле не исключение. Стратегия глобализации – очень сложная многоходовая, жесткая стратегия, в ней не последнее место, наряду с превентивными войнами, занимает терроризм. Когда западные

коалиции ведут разговор о борьбе с терроризмом, об антитеррористических операциях, надо понимать, против каких общностей направлены их старания.

Сегодня для них «крепким орешком» оказалась исламская цивилизация, поэтому они избрали тактику создания хаоса, и она срабатывает. Террор, достичь которого можно путем раскола общества, извращения главного культурно-цивилизационного основания – истинного ислама. Из этого и происходит суррогатный ислам как идеология, а также и самые различные исламистские практики. Искусственно создаваемый хаос не всегда оказывается управляемым, так не по сценарию пошли события в Сирии. Вместе с тем, нестабильность обстановки служит демонтажу существующих национальных государств, традиционных культур и цивилизаций, а также формированию людей и обществ со стертой исторической памятью, людей без рода и племени, так называемых людей мира.

Хаос создает ту специфическую среду расслабленного национального духа, разлагающего государства и национально-культурные традиции, в которой весьма комфортно чувствуют себя всевозможные экстремистские движения. Они, не сознавая, не ведая, что творят, довершали то, что замыслили заокеанские стратеги [8]. Данная опасность исламского фактора в распространении терроризма существует и для Республики Казахстан.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Предупреждение терроризма в Казахстане. / Колл. авт. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008, с. 19.
2. Кунцев С.Х. Живительный дух ислама. – М., 2000, с.14.,78-79.
3. Терроризм и антитеррористическая безопасность в контексте истории и современной геоэкономики. – М., 2011, с. 279.
4. Там же, с. 277.
5. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. М. 2003.
6. Сидоренко А.Г., Тихомиров Ю.В. Терроризм и антитеррористическая безопасность. С. 281.
7. Семенко В. Революция сурогатного ислама. М., 2006, № 9.
8. Кургинян С. Слабость силы. Аналитика закрытых элитных игр и ее концептуальные изменения. М. 2007, с. 255.

Мақалада терроризм феноменінің таратылуындағы исламдық факторды, оның пайда болу табиғатын, таратылуының шарттары мен факторларын зерттеудегі негізгі қағидалар қарастырылады. Көптеген тарихи, этнопсихологиялық, политикалық және де басқа факторлардың өзара қарым-қатынасының нәтижесі ретінде қарастырылатын суррогаты исламның пайда болуы мен дамуының анализі беріледі.

Түйінді сөздер: ислам, мұсылмандар әлемі, терроризм, терроризммен күрес, дін, ваххабиттер, экстремистік ұйымдар, салафизм, фундаментализм, глобализация, батыс әлемі.

УДК 355/359

Ж.Н. Сартаев, профессор кафедры военной педагогики и психологии Военного института Национальной гвардии Республики Казахстан, академик Академии военных наук РК и РФ, доктор медицинских наук, профессор, полковник в отставке.

Р.Р. Бегишев, начальник цикла ВиСПР кафедры военной педагогики и психологии Военного института Национальной гвардии Республики Казахстан, полковник.

К.Б. Малдыбаев, старший преподаватель кафедры военной педагогики и психологии Военного института Национальной гвардии Республики Казахстан, подполковник.

ИНФОРМАЦИОННЫЕ ВОЙНЫ В СЕТИ ИНТЕРНЕТ

В данной статье проведено исследование некоторых проблем информационных войн в сети Интернет.

Ключевые слова: Интернет, информационные войны, киберкультура, информационная среда.

Информационная война является одним из тех элементов, которые уже достаточно долго сопровождают человеческую жизнь. Информация сопровождает человека на протяжении всей его жизни. Однако в современном мире это окружение становится все активнее благодаря новым разработкам в сфере информационно-коммуникационных технологий [1].

В современном мире выражение «самое ценное в мире – это информация» потеряло актуальность. Скорее, обилие информации, объемы которой превышают все мыслимые пределы, дает основание говорить о наносимом ею вреде. Современный человек уже давно не ищет информацию, а наоборот, пытается закрыться от нее.

В рекламе существует термин «captured audience», т.е. «плененная аудитория» – когда человек подвергается действию рекламы принудительно, не имея возможности ее избежать – например, в вагоне метро. Этот термин довольно точно отражает уровень негативного влияния информации на современного человека. Он постоянно находится в таком плену – и дома перед телевизором, и на улицах, которые все больше напоминают тоннели из билбордов. В нашем мире противостояние между разными центрами силы имеет во многом информационный характер. Это включает в себя как взаимоотношения между государствами, так и между различными социальными слоями или классами [2].

Чрезвычайно опасным идеологическим оружием, способным в ближайшем будущем вытеснить современные методы ведения пропаганды и стать доминирующим пропагандистским инструментом, являются информационные войны, поскольку они дают возможность изменить сознание человека, не прибегая к прямому насилию, тем самым создавая почву для

внедрения в его сознание необходимых заказчикам сведений, догм, доктрин и т.п.

Именно поэтому задача детального исследования стратегии, тактики и методов ведения информационных войн для разработки системы активного противодействия становится актуальной.

Определение понятия «информационные войны» включает целый ряд методов и приемов. Имеется целый ряд определений, связанных с формами и методами их проведения. По словам Г. Вирена: «Информационная война – это комплекс мероприятий по информационному воздействию на массовое сознание для изменения поведения людей и навязывания им целей, которые не входят в число их интересов, а также защита от подобных воздействий» [3]. Разработкой данной проблематики в свое время занимались многие ученые. Л. Воронцова и Д. Фролов представляют следующий перечень задач, которые ставит перед собой субъект информационного противоборства:

- навязывание определенных стандартов образа жизни и системы ценностей;
- формирование стереотипов в области воспитания и образования;
- использование акций информационной войны для разжигания расовой, национальной и конфессиональной розни, провоцирование межнациональных и межконфессиональных конфликтов;
- стимулирование и поддержка сепаратизма и иных центробежных тенденций;
- пропаганда насилия, порнографии, разрушение духовных ценностей гражданского общества;
- разрушение гражданского и национального самосознания и представлений граждан о долге перед страной» [4].

Другие исследователи дополняют и конкретизируют этот список:

- навязывание ложной или бессодержательной информации, лишаящей возможности правильно воспринимать события или текущую обстановку и принимать верные решения;
- поддержание благоприятного общественного мнения;
- организация массовых демонстраций под ложными лозунгами;
- пропаганда и распространение ложных слухов» [5].

В любой войне участвуют свои информационные армии, образованные из информподразделений, а те, в свою очередь, формируются из воинов информационного фронта. Силы, побуждающие воюющие стороны целенаправленно принимать участие в так называемых боевых действиях, – это результат воздействия двух факторов.

Первый – внутренний, психологический. Он выявляет потребность людей с определенными психологическими наклонностями доводить свои мысли и идеи до окружающих и склонять их на свою сторону. Дальше происходит объединение этих людей в группы по идеологическому признаку. Собственно, эти спецгруппы и становятся похожими на военные подразделения в реальных войнах.

Второй фактор – внешний, выборочный. Он указывает, куда следует направить деятельность идеологических групп. Принцип работы этого фактора заключается в следующем:

- выгодные и удобные заказчикам информационных войн идеи, люди, сообщения, комментарии и т.п. культивируются и поощряются в медийном пространстве, а неудобные, напротив, остаются без поддержки или вовсе уничтожаются [6].

Внешними факторами являются религия, СМИ, политические группировки и прочие институты, которые отвечают интересам заказчиков информационных войн. Говоря иными словами, люди (обычные посетители Интернета, блоггеры или журналисты) действуют по своей воле, а заказчики только поощряют выгодные им идеи и направляют их в нужную сторону.

Мощное, непрерывно растущее влияние на современного человека стал оказывать Интернет. Его появление дало людям невиданные ранее возможности доступа к огромным массивам информации, включая и происходящие в мире события. Всемирная паутина позволяет общаться друг с другом, заводить знакомства, учиться, зарабатывать и просто «убивать время» с удовольствием.

Возможность неограниченного распространения собственной информации расценивается пользователями сети Интернет как одно из ее важнейших достоинств. Постоянно растущее число сайтов, форумов, блогов и чатов в совокупности создает мощный канал для реализации человеческой потребности в демонстрации собственного мнения и самовыражении. Сверхбыстрое развитие всемирной паутины, а также смежных с ней технологий уже в ближайшей перспективе способны привести к тому, что Интернет займет место ведущего СМИ и станет важнейшим источником информации, обеспечивающим деятельность всех структур общества.

Всемирная паутина стала превращаться в «виртуальное государство», размывающее национальные границы, с развитой киберкультурой и целым арсеналом мощных средств пропаганды. Существует общеизвестное мнение, что «зомбирование» происходит лишь по телевизору, а «на кухнях» («в интернете») исключительно – «мнение». Эта иллюзия сознательно поддерживается, ибо одна из главных задач пропаганды – убедить всех, что ее не существует [7].

Религиозные движения и политические партии активно наращивают присутствие в пространстве Интернет, используя огромный потенциал сети для трансформации общественного сознания. С развитием сети Интернет масштабы информационного противостояния резко возросли. В современном мире неудобные компании и размещенные на форуме заметки или сообщения за считанные часы будут растиражированы по всей стране при помощи флэшмоб. В ходе информационных войн важным является достижение информационного превосходства. Оно определяется как «способность собирать, обрабатывать и распределять непрерывный поток информации о ситуации, препятствуя противнику делать то же самое». Ведение информационной сетевой войны стало как никогда удобно: появилась возможность бесконтрольного

размещения негативного и, анонимного сообщения, которое быстро распространится в сети. В традиционных СМИ всегда было возможно идентифицировать автора порочащего материала, а также доказать, добившись опровержения через суд, что размещенная информация ложна. В сети Интернет подобное сделать не удастся либо процесс займет непропорционально много времени, что пойдет на пользу противнику в информационной войне. Общеизвестно, что для многих субъектов Интернет уже давно стал единственным способом получения информации, поэтому организаторы любой информационной войны не проходят мимо такого мощного инструмента и широко используют его в своих целях. Тем более что целый ряд специфических особенностей Интернета делает его особенно привлекательным для организаторов информационных противоборств.

К ним относятся следующие.

- Анонимность. Интернет дает возможность придумывать виртуальные персонажи, наделяя их вымышленным характером, историей и внешностью. Аудитория будет считать искусственно созданных псевдореальных, якобы не анонимных персонажей вполне реальными и существующими в действительности. Пропагандист, действуя под личиной своего псевдореального персонажа, наделенного вымышленной, но правдоподобной, легендой, может вызвать большую степень доверия со стороны обывателей своей пропагандистской деятельностью.

- Многовекторное воздействие. Один и тот же тезис, замысел или идею можно одновременно распространить на всевозможных сайтах, форумах, блогах, социальных сетях и гостевых книгах. Поскольку люди, читающие одно и то же сообщение на разных источниках, больше верят в естественность и очевидность той или иной информации, огромное значение для пропаганды имеет распространение идей по различным сетевым ресурсам. Вряд ли будут пользоваться большим доверием комментарии непонятных граждан на форуме. Однако и новости на крупных веб-ресурсах, принадлежащих различным компаниям, могут вызвать сомнения в непредвзятости освещения материала. Соответственно, более эффективной считается та пропаганда, которая проводится сразу по всем направлениям: через сайты с высокой посещаемостью, форумы, социальные сети, блоги, комментарии к сообщениям на веб-страницах и т.п.

- Отсутствие верификации. Интернет, включая всевозможные социальные сети, представляет поистине кладезь дезинформации; это, пожалуй, важнейший путь ее распространения в обществе. Недостоверность и необъективность множества текстов в Сети заставляет специалистов делать далеко идущие выводы [8].

По мнению известного немецкого медиаэксперта Норберта Больца: «Именно в Интернете возникла во всей своей остроте проблема доверия к знанию. В результате наша культура уже давно отказалась от истины. Тот, кто сегодня входит в Сеть, отдается на волю информационной анархии, в которой отсутствует возможность контроля, – полезное знание и параноя идут здесь рука об руку, мирно сосуществуя».

- Приоритет живого общения. Живое общение на форумах, в комментариях к сайтам и блогам играет важную роль при формировании необходимого общественного мнения, нежели сухое изложение фактов или просто чтение новостных лент на сайтах. В этом плане Интернет подобен огромному городскому базару, где каждый желающий может подойти к любому посетителю и поговорить. Оживленный диспут или общение с реальными людьми сильнее влияет на мировоззрение пользователя Интернета, нежели немое созерцание текста. В связи этим, особую роль при ведении информационной войны в Интернете играет способность к личному убеждению, хорошее знание психологии, манипулятивных технологий и умение работать с каждым человеком индивидуально.

- Мультимедийность. Это качество Интернета позволяет увеличить медийные возможности субъектов информационных противоборств. В этих целях все более широкое распространение получает видео, поскольку, во-первых, информация, подкреплённая видеорядом, сильнее воздействует на человека, чем услышанная или напечатанная [7, с. 51]. Кроме того, она более убедительна: человек как бы становится очевидцем происшествия, сам видит его. Видео в Интернете часто плохого качества и без объяснений трудно разобраться, что происходит реально. Тут и нужен закадровый комментарий, который все разъяснит. Более того, есть многочисленные примеры не документального, а постановочного видео. И разницу определить сможет только специалист. Следовательно, последствия информационных войн могут быть глобальными и долговременными, что и результаты вооружённых войн. Отсутствие универсальных методов, позволяющих описывать противоборство в информационной сфере так же целостно и логично, как это делает военная история, описывая вооружённые войны, в настоящий момент вносит элемент хаоса в информационные потоки и часто служит препятствием для разработки адекватных методов противодействия информационным атакам.

Интернет является уникальной технологией, которая в сочетании с современными методами политехнологий по соотношению цена – эффективность на несколько порядков превосходит все остальные. К особенностям осуществления информационных войн в Интернете относятся национальная специфика, масштабность применения и сетевого распространения, обусловленные такими специфическими характеристиками сети, как анонимность, многовекторное воздействие, отсутствие верификации, приоритет живого общения и мультимедийность, которые позволили ему стать одним из главных, а в ряде случаев и основным каналом для ведения информационных войн в медиaprостранстве [9].

Это объясняется тем, что из существующих средств массовой коммуникации Интернет предоставляет наиболее удобные и широкие возможности для ведения информационного противоборства. Установлено, что с возникновением Интернета появилась новая, пока недостаточно исследованная серьёзная проблема – использование сети как одного из инструментов информационно-психологического воздействия на общество. Потребности в информации, необходимой для нормального функционирования

общества, практически беспредельны. Поэтому пропаганда обращена ко всем сферам бытия. Тем не менее, она не тождественна просвещению. По мнению ряда ученых, только хорошо образованный человек, особенно относящийся к сфере управления всех уровней, способен и должен разобраться в тонкостях пропагандистской деятельности, и может достаточно эффективно противостоять этому мощному воздействию.

Возникла новая информационная среда, в которой информация передается, складывается, копируется практически мгновенно. Эта среда меняет смысл и ценность многовековых устоев и понятий.

Таким образом, информационные войны – понятие достаточно обширное, его сложно трактовать однозначно. В данное понятие включено колоссальное количество дополнительной терминологии, например, близко к данному термину относится понятие информации, конфликта и т.д. И разные исследователи отмечают различные виды информационных войн. Более того, не всегда их мнения в этом вопросе совпадают.

Информационные войны могут распространяться по различным информационным площадкам. Однако, по ряду признаков и особенностей, сеть Интернет является наиболее актуальной и широкой площадкой для ведения информационных войн.

Таким образом, существует ряд признаков, которые делают сеть Интернет наиболее эффективным и успешным для ведения информационной войны. К примеру, массовость аудитории. Можно отметить тот факт, что в современном мире в сети Интернет колоссальное количество пользователей. Более того, каждый пользователь может обращаться и использовать сеть Интернет тогда, когда и где ему удобно, благодаря развитию информационно-коммуникационных технологий.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Брусницын Н.А. Информационная война и безопасность. М.: Вита-Пресс, 2001. 280 с.
2. Данилова А.А. Манипулирование словом в средствах массовой информации. М.: КДУ, 2011. 232 с.
3. Вирен Георгий. Современные медиа: Приемы информационных войн. М.: Аспект Пресс, 2013. 126 с.
4. Воронцова Л.В., Фролов Д.Б. История и современность информационного противоборства. М.: Горячая Линия – Телеком, 2006. 192 с.
5. Донской М. Методы ведения информационной войны. М.: Прогнозист, № 2, 2006. 350 с.
6. Манойло А.В. Государственная информационная политика в условиях информационно-психологических конфликтов высокой интенсивности и социальной опасности [Текст]/ А.В. Манойло, А. И. Петренко, Д.Б. Фролов. – М: МИФИ, 2004. – С. 29, 30-33 с.
7. Новиков В.К. Информационное оружие – оружие современных и будущих войн. М.: Горячая Линия – Телеком, 2011. 264 с.

8. Панарин И.Н. СМИ, пропаганда и информационные войны / И.Н. Панарин. – М: Поколение, 2012. – С. 55-56, 75, 77.

9. Панарин И.Н. Информационная война, PR и мировая политика. М.: Горячая Линия – Телеком, 2006. 352 с.

Осы мақалада Ғаламтор желісіндегі ақпараттық соғыстардың бірнеше мәселелеріне зерттеу жүргізілген.

In this article the research any problems information war in the internet.

УДК 355; 355.4

М.Б. Бурьян, доцент кафедры тактики и оперативного искусства оперативно-тактического факультета Академии Пограничной службы КНБ Республики Казахстан, доктор (PhD), г. Алматы.

ОПЫТ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ РАЗНОВЕДОМСТВЕННЫХ СИЛ В ИНТЕРЕСАХ ОХРАНЫ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ГРАНИЦЫ

В представленной статье изложены история, опыт становления и развития взаимодействия пограничного ведомства и разведомственных сил в интересах обеспечения безопасности государственной границы.

Ключевые слова: Государственная граница, безопасность, защита, охрана государственной границы, взаимодействие, разведомственные силы.

Среди наиболее актуальных проблем современной социальной, экономической и военно-политической обстановки в мире в настоящее время особое место занимают вопросы безопасности государственных границ.

На современной государственной границе должна быть создана такая система обеспечения её безопасности, которая ставила бы приоритетом экономическое развитие, свободу передвижения лиц, транспортных средств и грузов, но не влияла бы на эффективность противодействия противоправной деятельности. При этом государственная граница должна гармонично сочетать две основные функции: разделяющую – как основное предназначение границы и признак государственности, и контактную (взаимодействующую) – обеспечивающую противодействие всех имеющихся ресурсов государства существующим угрозам и прогнозируемым рискам.

Создание современной, интегрированной и эффективной системы обеспечения безопасности Государственной границы Республики Казахстан (далее – Государственная граница) силами только Пограничной службы КНБ Республики Казахстан не представляется возможным. Только объединяя усилия всех имеющихся у нашего государства ресурсов и заинтересованных субъектов (военных, специальных, правоохранительных, контрольных и других

государственных органов, участников внешнеэкономической деятельности, общественных институтов и т.п.), можно достичь необходимых результатов в данном направлении деятельности.

Каким образом, на каком фундаменте должна осуществляться такая деятельность? Ответ на этот вопрос можно получить, изучив имеющийся исторический опыт межведомственного взаимодействия в интересах защиты и охраны государственных границ.

Действия по охране рубежей государства неразрывно связаны с историей развития и формирования государственности Независимого Казахстана. Так как Казахстан в 19 и 20 веках входил в состав России и СССР, рассматривать динамику развития и совершенствования межведомственного взаимодействия в интересах охраны Государственной границы необходимо в неразрывной связи с историей формирования пограничного ведомства царской России и Пограничных войск КГБ СССР.

Подтверждением вышеуказанного может явиться краткий анализ этапов государственности Казахстана. Защита рубежей страны возникла с появлением первых государств на территории Казахстана с III века до н.э. (государства Кангар и Усунь) как необходимость удержания власти и распространения авторитета первого лица государства.

Одной из важнейших функций Казахского ханства, образованного в 1465 году, стала надежная защита государственной территории. Данный вид деятельности являлся прерогативой ханской власти, которая превратилась в структуру «заботившихся об охране границ государства и поддержании безопасности торговых путей к заморским рынкам». При этом внешнеполитический фактор, связанный с необходимостью вооруженной защиты государства от воинствующих нападений извне, был приоритетным в политике казахских ханов [1].

Ежегодно представители всех казахских жузов собирались для совещаний (маслихат) на холме Мартубе, около г. Сайрама для совещаний (современная Туркестанская область). На этих всеказахских сходах решались такие наиболее важные, затрагивающие интересы всех жузов проблемы, как взаимоотношения с соседними государствами и народами (выработка внешнеполитического курса), объявление войны, сбор общеказахских вооружённых сил и т.п. Принятые решения не нарушались вплоть до созыва нового совета. Кроме того, источники отмечают, что в случае угрозы войны или организации набега казахи так же собирались «на большие собрания для совета» [2].

Указанный этап показывает, что к охране рубежей государства изначально привлекалось приграничное население. При этом основными задачами являлись выведывание и своевременное оповещение аппаратов государственной власти о военных угрозах извне. Уже на заре формирования государственности появляется необходимость принятия комплексных мер по защите рубежей. При этом появляются первые формы совместных действий, которые представляют собой информирование о военных угрозах и использование в охране государственной границы местного населения.

Ослаблению Казахского государства способствовало и противостояние с Джунгарским ханством. Из российских и монгольских источников известно, что казахи и ойраты (калмыки, джунгары) жили в условиях постоянных конфликтов, взаимных вооруженных столкновений, стычек и набегов. Особенно обострились казахско-джунгарские отношения в первой половине XVII века, когда стороны сталкивались в серьезных военных действиях. В качестве примера защиты казахами границ своих земель можно привести битву у местности Орбулак в ходе войны, навязанной джунгарами в 1643 году.

С XVIII в. начался процесс определения границ Казахского ханства. Особенностью его было то, что границы Казахстана определялись в зависимости и под воздействием сильных соседей, которые реализовывали планы в интересах своих государств. Россия осуществление своей имперской политики проводила путем строительства так называемых пограничных укрепленных линий.

В связи с привлечением к охране границы Сибирского казачьего войска, на территории земель Казахского ханства формируются первые *«линии охраны и защиты рубежей государства»*, такие как: [3].

- Акмолинско-Кокчетавская линия, 1737 год;
- Иртышская линия, 1750 год;
- Тоболо-Ишимская линия, 1754 год;
- Новая Сибирская линия, 1854 год.

В 1860-1864 годах после подписания Пекинского и Чугучакского договоров создаётся Туркистанский военный округ.

В 1865 году Казахстан присоединился к Российской империи.

Окончательная определенность южных границ завершилась к 1868 году. К этому времени Казахстан состоял в составе Российской империи. Его государственная граница с Россией превратилась в административную.

Разгром Джунгарского ханства Китаем ускорил процесс определения границ двух империй – России и Китая. Россия ускорила свое продвижение на восток к бассейну озера Зайсан и на юг к Заилийскому Алатау. Были построены новые пограничные укрепления Аягоз, Копал, Верный для противодействия Китаю [4].

На данном этапе наиболее важными задачами пограничного ведомства являлись внесение порядка в движение товаров и лиц, следующих через государственную границу, в последующем функция контроля за движением товаров выделилась и развивалась в особую государственную службу, получившую название «таможенной». В связи с этим, историю теории и практики *пограничной и таможенной служб* следует рассматривать в едином комплексе.

Пограничная и таможенная службы на протяжении веков были тесно связаны. В некоторые периоды исторического развития их деятельности вообще невозможно было отличить, так как они представляли собой единую организацию, выполняющую одни и те же функции на сухопутных, морских участках государственной границы и в пунктах пропуска.

В 1865 году департамент внешней сторожевой службы был переименован в департамент таможенных сборов. Данная реорганизация имела ряд преимуществ, основные из них заключались в следующем: охрана государственной границы осуществлялась в рамках одного ведомства – департамента таможенных сборов министерства финансов, так как главная цель охраны государственной границы того периода была экономическая – *недопущение ввоза в пределы страны контрабандных товаров*. При выполнении задач по охране государственной границы выделяются «военная и фискальная составляющие», каждая выполняющая свои функции, но при этом находясь в условиях «общей территории» взаимодействующие и дополняющие друг друга.

С 70-х годов 19 века, кроме пограничной стражи и таможенных органов, в охране государственной границы стали принимать участие *жандармские органы*, которые играли существенную роль в пунктах пропуска. Они представляли собой полицию политического сыска. В России полиция в таком виде появилась в 1827 году, когда был организован особый корпус жандармов и 3-е отделение Собственной Его Императорского величества канцелярии. Тем самым вводится субъект в системе пограничного контроля, ведавший политическим сыском.

С 1871 года на всех железнодорожных станциях были образованы *жандармские пограничные пункты*, главной задачей которых стал просмотр паспортов пассажиров, въезжающих и выезжающих из страны. Руководство политической полиции не могло смириться с тем, что таможня, выполняющая экономические задачи, кроме этого выполняет функции паспортного контроля на государственной границе, так необходимого для политического сыска. После 1882 года функции паспортного контроля ведомственной пограничной стражи переходят в жандармское ведомство.

15 октября 1893 года пограничная стража была выделена в отдельный корпус, подчиненный министерству финансов. *Отдельный корпус пограничной стражи (ОКПС)* стал специальной службой, предназначенной для осуществления надзора за границей по предотвращению тайного провоза товаров и незаконного перехода государственной границы как гражданскими, так и военными лицами. Главной задачей пограничной стражи являлось *пресечение неконтролируемого пересечения границы товарами и лицами*.

Организационное единство таможенной и пограничной структур позволяло распределять силы и средства, постоянно оказывать друг другу помощь в решении общей задачи. Все подразделения пограничной стражи были распределены между собой таможнями на государственной границе, куда должны были сдавать всех задержанных лиц и контрабанду.

Вместе с тем, уже в это время отмечались тенденции неэффективности контроля в случаях нескоординированности действий разноминистерственных сил. Требовалось сосредоточение функций контроля в руках одного органа управления и четкого разграничения компетенции других органов, имеющих отношение к охране государственной границы.

Анализ дореволюционного этапа развития системы межведомственного взаимодействия показывает, что с момента образования государственности и на всем протяжении его развития ясно проявляется объективная необходимость в принятии комплексных мер в защите интересов на государственной границе. В зависимости от приоритетов государства на конкретном историческом этапе развития прослеживаются основные цели такой защиты – от экономических, военных до политических. Появляются субъекты, принимающие участие в охране государственной границы: воинские, фискальные, жандармские, широко используется местное население.

Взаимодействие между ними осуществляется в формах взаимного информирования, совместного применения сил и средств для решения отдельных задач. На этом же этапе отмечается так называемое «межведомственное соперничество».

Вместе с тем, объединение во второй половине 19-го века таможенных и пограничных органов в одну структуру позволило решить ключевые проблемы: рационально распределять силы и средства и постоянно оказывать взаимопомощь в решении общей задачи.

Очень содержателен и поучителен *опыт советского периода межведомственного взаимодействия* при решении задач охраны и защиты Государственной границы СССР.

Так, впервые в представленном в Высший военный Совет Проекте Декрета об организации пограничной охраны от 15 апреля 1918 года указано, что для защиты «фискальных интересов республики учреждается пограничная охрана», подведомственная народному комиссариату по делам финансов. В последующем, с некоторыми изменениями 28 мая 1918 года был утвержден *Декрет об учреждении пограничной охраны*, который впервые, на законном уровне, закрепил основное предназначение пограничной охраны.

При формировании пограничной охраны для руководства комиссиям было предписано осуществлять свою деятельность, поддерживая связь «с местными уездными комиссариатами», а в штабе пограничного округа закреплено представительство «штаба соответствующего военного округа для осуществления тесной связи между пограничной охраной и Красной Армией». Тогда же были заложены и основы *погранпредставительской работы*. В докладе в Высший военный совет (доклад военного руководителя Бонч-Бруевича) было указано создание местных комиссий на демаркационных линиях. Этим комиссиям предписывалось установление прочных связей с таковыми же местными и постоянными комиссиями германского и украинского командования.

В этот период, несмотря на этап становления молодого советского государства, особое внимание уже уделяется вопросам противодействия *контрабандной деятельности на государственной границе*. При этом в объяснительной записке внешней торговли обращается внимание на то, что «необходимо принять меры, которые помогли бы вывести республику из этого беззащитного состояния в отношении контрабанды». В этом же документе предлагается, что пограничная охрана должна быть одна и осуществлять

защиту всех пограничных интересов различных ведомств, а не строиться каждым ведомством отдельно. Кроме того, в этом же документе указано, что пограничная охрана и таможенный надзор должны представлять единый аппарат государственной власти.

Очевидно, что в этот период для эффективного противодействия угрозам на государственной границе было необходимо создание единой системы разведомственных сил, при этом приоритет отдавался защите, в первую очередь, экономических и политических интересов государства.

В августе 1918 года утверждается Инструкция Всероссийской чрезвычайной комиссии комиссарам на пограничных пунктах Советской Республики. Это, по сути, первый документ Советской власти, регламентирующий служебную деятельность подразделений пограничной охраны и заложивший основы межведомственного взаимодействия непосредственно в местах пересечения государственной границы. Так, в соответствии с данной инструкцией, на ВЧК возложены функции «по охране границ как сухопутных, так и морских таможен». Сотрудники пограничных чрезвычайных комиссий были обязаны оказывать всякое содействие сотрудникам таможни, присутствовать при досмотре транспортных средств, оказывать полное содействие пограничной страже в поиске контрабанды и т.п.

Этим же документом на пограничную чрезвычайную комиссию были возложены обязанности по ведению дознания и надзора за деятельностью таможенных органов.

В то же время находит Законодательное закрепление разграничение функций между таможенными органами и пограничной стражей. Так распоряжением Главного управления таможенного контроля от 11 октября 1918 года устанавливается следующий порядок передачи задержанных лиц и контрабанды: «по обнаружению пограничной охраной контрабанды вне действия таможни, все задерживаемые товары и перевозочные средства подлежат передаче в ближайшее таможенное учреждение». Также уделяется внимание вопросам взаимодействия транспортных организаций и подразделений пограничной стражи.

Анализ динамики периодов 1919-1920 годов показывает, что успех в охране государственной границы мог быть достигнут только благодаря четкому управлению, сосредоточенному в одних руках. Совет Труда и обороны своим постановлением от 24 ноября 1920 года всю ответственность за охрану границ РСФСР возложил на *особый отдел ВЧК по охране границ (ООВЧК)*. Этим постановлением было закреплено положение о том, что охрана государственной границы является составной и неотъемлемой частью обеспечения государственной безопасности страны.

В обязанности ООВЧК определяется наблюдение за лицами, пытающимися перейти границу или переправить грузы (товары) вне таможенных учреждений. На таможенные учреждения возлагается прием и выпуск переправляемых через государственную границу товаров, досмотр пассажиров и багажа. В обязанности представителя особого отдела ВЧК (далее – ООВЧК) на таможенных пунктах лежит проверка документов, установленных

для переезда через государственную границу, и кроме того, им предоставляется право производства, в случае необходимости, личного досмотра пассажиров и вторичного досмотра их багажа.

В интересах борьбы с контрабандой ООВЧК по охране государственной границы и таможенные учреждения *сообщают друг другу имеющиеся у них сведения*, которые могут способствовать задержанию.

В 1923 году ЦИК СССР утвердил Положение об охране границ СССР, в соответствии с которым охрана границ возлагалась на Отдельное государственное пограничное управление (ОГПУ). В нем четко определялись следующие задачи: борьба с политической контрабандой; борьба с экономической контрабандой; контроль за пересечением государственной границы лицами и транспортными средствами и другие задачи.

Таким образом, к началу 40-х годов 20-го века в СССР сложилась определенная система охраны государственной границы, которая являлась составной частью общей системы обеспечения государственной безопасности, где были определены место и роль каждого государственного органа, установлены основные формы взаимодействия; взаимная помощь, согласование усилий при выполнении совместных задач; выработка предложений по совершенствованию совместной работы; взаимное информирование. При этом функцию координации деятельности органов государственного контроля осуществляли органы Народного комиссариата внутренних дел (НКВД).

Вышеизложенное позволяет сделать выводы, что в период становления советской власти молодое государство уделяет значительное внимание организации охраны государственной границы. Выделяются функции контроля со стороны органов государственной безопасности за другими субъектами деятельности в обеспечении охраны государственной границы, где важная роль отводится налаживанию системы межведомственного взаимодействия и координации совместных действий.

В период Великой Отечественной войны пограничное ведомство НКВД продолжало осуществлять охрану государственной границы на не атакованных противником участках и выполнять специальные задания НКВД и правительства.

Послевоенный период в основном подтвердил целесообразность группировки войск, которая в значительной мере копировала апробированную структуру подразделений и частей предвоенных лет. Управление охраной государственной границы находилось в постоянном движении, в поиске оптимального местонахождения в системе обеспечения государственной безопасности, в выработке наиболее оптимальных форм и способов межведомственного взаимодействия.

По мнению автора данной статьи, «апогея» в своем развитии система межведомственного взаимодействия достигает в начале 80-х годов, когда Пограничными войсками КГБ СССР было организовано тесное взаимодействие с другими министерствами и ведомствами. Созданная в то время система межведомственного управления позволила поднять систему взаимодействия на качественно новый уровень, надёжно обеспечивающий противодействие

существующим на тот период угрозам за счет согласования усилий всех субъектов оперативной, правоохранительной и контрольной деятельности еще на дальних подступах к государственной границе.

В советский период, с 1917 по 1991 годы, политическое руководство страны пограничное ведомство рассматривало как составную часть служб (органов) государственной безопасности, внутренних дел и вооруженных сил. При более детальном и глубоком рассмотрении этот факт лишь свидетельствует об устойчивом межведомственном характере охраны государственной границы как закономерности.

С обретением независимости Республики Казахстан фундамент и правовая база межведомственного взаимодействия в охране Государственной границы уже имелась. Правительством Республики Казахстан уделялось достаточно пристальное внимание вопросам обеспечения охраны и защиты Государственной границы. Так, получили развитие вопросы осуществления работы по делимитации и демаркации прохождения Государственной границы, создания условий совместного контроля в пунктах пропуска через границу, вопросы взаимодействия субъектов контрольной и правоохранительной деятельности непосредственно на Государственной границе также нашли свое отражение в принятых нормативных и правовых актах.

Но вместе с тем, на сегодня, не в полной мере отлажен и детализирован механизм межведомственного взаимодействия пограничными формированиями с другими государственными ведомствами и органами. Работа по созданию нормативно-правовой базы проводилась, опираясь на имеющиеся принципы и взгляды на охрану Государственной границы сосуществовавших республик бывшего СССР.

В настоящее время ведется международная деятельность по созданию единого для пограничных ведомств государств СНГ правового пространства, реализации международных соглашений в плане правового закрепления договоренностей между взаимодействующими пограничными ведомствами Республики Казахстан и сопредельных государств применительно к условиям складывающейся обстановки.

ПС КНБ РК, в первую очередь, призвана реализовать на Государственной границе режимно-пропускные, запретительно-разрешительные и даже контрольно-полицейские функции в тесном взаимодействии со всеми субъектами государственного контроля и других органов власти в пограничном пространстве.

ПС КНБ совместно с МИД, МВД, МФ Республики Казахстан, другими заинтересованными министерствами и ведомствами была проведена большая работа по внесению необходимых изменений и дополнений в действующие нормативные акты Республики Казахстан по паспортно-визовому контролю в пунктах пропуска через Государственную границу, а также совершенствованию межведомственной нормативной базы по совместным действиям в пограничном пространстве при пограничных поисках, операциях, в условиях чрезвычайных ситуаций и при возникновении пограничных вооруженных конфликтов.

Таким образом, исходя из имеющегося опыта взаимодействия пограничных формирований с разнородными силами и средствами в интересах защиты и охраны Государственной границы, с учетом складывающейся в настоящее время обстановки, подтверждается правомерность концепции о том, что для обеспечения безопасности Государственной границы необходима единая военная, а оперативно-войсковая структура государственного ведомства с правоохранительными функциями.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Пищулина К.А. Юго-Восточный Казахстан в середине XIV – начале XVI веков (вопросы политической и социально-экономической истории): Монография. Алматы: Наука, 1977. – 289 с.
2. Кушкумбаев А.К. Военное дело казахов в 17-18 веках. – Алматы: Дайк-пресс, 2001. – с. 85.
3. Черкашин Б.П. «Древо». Военное дело казахов в 17-18 веках. – Алматы: Дайк-пресс, 2001. – с. 85.
4. Турарбеков К.Ш. Правда о государственной границе Республики Казахстан /З.А. Аманжолова, М.М. Атанов. – Алматы: Жибек жолы, 2006. – С. 28.

Ұсынылған мақалада мемлекеттік шекараны қорғауды қамтамасыз ету мүддесінде шекаралық ведомства мен әр түрлі ведомствалық күштердің өзара іс-қимылының тарихы, тәжірибесі, қалыптасуы мен дамуы баяндалған.

The article presents the history, experience, formation, and development of cooperation between the border authorities and different departmental forces in the interests of ensuring the protection of the state border.

ИСТОРИЯ. ТАКТИКА И ОПЕРАТИВНОЕ ИСКУССТВО

УДК 355.426

Г.Н. Жампеисов, Национальный университет обороны имени Первого Президента Республики Казахстан – Елбасы, доктор (PhD), подполковник, г. Нур-Султан.

ПРОБЛЕМНЫЕ ВОПРОСЫ УПРАВЛЕНИЯ ВРЕМЕННОЙ ОПЕРАТИВНОЙ ГРУППИРОВКОЙ РЕГИОНАЛЬНОГО КОМАНДОВАНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ГВАРДИИ В УСЛОВИЯХ ВНУТРЕННЕГО ВООРУЖЕННОГО КОНФЛИКТА И НЕКОТОРЫЕ ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ

Рассматриваются проблемные вопросы управления временной оперативной группировкой Регионального командования Национальной гвардии в условиях внутреннего вооруженного конфликта, предложены некоторые пути их решения.

Ключевые слова: управление, внутренний вооруженный конфликт, временная оперативная группировка, Региональное командование Национальной гвардии.

В Военной доктрине Республики Казахстан 2017 года под *вооруженным конфликтом* понимается форма разрешения противоречий между государствами, народами, социальными группами ограниченного масштаба с применением военной силы, при которой военное положение в государстве не вводится [1]. Исходя из данного определения, можно полагать, что ключевое понятие в нем военная сила и кто ее применяет.

При этом под *внутренним вооруженным конфликтом* понимается *вооруженный конфликт* между противостоящими сторонами в пределах территории одного государства, при котором вводится *правовой режим чрезвычайной ситуации социального характера или чрезвычайного положения* [1]. Исходя из данного определения, можно сделать вывод, что внутренний вооруженный конфликт это – вооруженный конфликт между государствами, народами, социальными группами в пределах территории одного государства, при котором *применяется военная сила* и вводится *правовой режим чрезвычайной ситуации социального характера или чрезвычайного положения*.

Военная сила, используемая во внутреннем вооруженном конфликте, - способность государств, народов, социальных групп прямо или косвенно воздействовать на противостоящую сторону военными, а также невоенными средствами и вести вооруженную борьбу [1]. Российские военные теоретики под *вооруженной борьбой* понимают совокупность различных *форм и способов* применения *военной силы* государства (группы государств) в интересах решения поставленных задач и достижения политических, экономических, военно-стратегических и др. целей войны [2].

Согласно все той же Военной доктрине, невоенные средства это – совокупность социальных институтов, организаций, правовых норм, духовных ценностей, информационных и технических систем, используемых для достижения военно-политических и военно-стратегических целей [1].

Также в Военной доктрине РК 2017 года появился новый термин «гибридные» методы борьбы, под которыми понимаются способы достижения военно-политических и военно-стратегических целей комплексным применением военной силы (в том числе сил специальных операций, частных военных, охранных компаний на территории противостоящей стороны), невоенных средств, а также использованием потенциала других государств, террористических, экстремистских организаций и сепаратистских движений для дестабилизации обстановки на территории противоборствующего государства [1].

На основе данного термина и анализа современных внутренних вооруженных конфликтов можно сделать вывод, что к военной силе также относятся силы специальных операций, частных военных, охранных компаний. При этом может использоваться потенциал других государств, террористических, экстремистских организаций и сепаратистских движений.

Исходя из философских категорий «сущность» и «содержание» определим, что будет являться содержанием внутреннего вооруженного конфликта.

Военная доктрина 2017 года делает ссылку на Закон Республики Казахстан «О чрезвычайном положении». Так как при внутреннем вооруженном конфликте вводится правовой режим чрезвычайной ситуации социального характера, рассмотрим ее определение. Чрезвычайная ситуация социального характера – чрезвычайная ситуация, обусловленная возникновением на определенной территории противоречий и конфликтов в сфере социальных отношений, которые могут повлечь или повлекли за собой человеческие жертвы, причинение вреда здоровью, значительный имущественный ущерб или нарушения условий жизнедеятельности населения [3].

В законе РК «О чрезвычайном положении» раскрыты компетенции государственных органов по предупреждению и ликвидации чрезвычайных ситуаций социального характера [3].

1. Комитет национальной безопасности Республики Казахстан выявляет, предупреждает и пресекает чрезвычайные ситуации, вызванные массовым переходом Государственной границы Республики Казахстан с территориями сопредельных государств; попытками насильственного изменения конституционного строя Республики Казахстан; актами терроризма; действиями, направленными на насильственный захват власти или насильственное удержание власти в нарушение Конституции Республики Казахстан; диверсиями; вооруженным мятежом.

При этом государственным органом по ликвидации чрезвычайных ситуаций социального характера, предусмотренных частью первой настоящего пункта, является местный исполнительный орган.

2. Министерство внутренних дел Республики Казахстан предупреждает и осуществляет ликвидацию чрезвычайных ситуаций, вызванных массовыми беспорядками; межнациональными и межконфессиональными конфликтами; блокадой или захватом отдельных местностей, особо важных и стратегических объектов; организацией и деятельностью незаконных вооруженных формирований.

3. Министерство обороны Республики Казахстан участвует в предупреждении чрезвычайных ситуаций, вызванных провокационными действиями со стороны других государств с целью навязывания вооруженного конфликта; нарушениями территориальной целостности Республики Казахстан.

В то же время, согласно статье 40 Военной доктрины 2017 года, пресечение внутренних вооруженных конфликтов возлагается на Национальную гвардию Республики Казахстан во взаимодействии с органами внутренних дел, Вооруженными Силами и другими государственными органами Республики Казахстан [1].

Анализ современных вооруженных конфликтов показывает, что содержанием внутреннего вооруженного конфликта, возможно, будут массовые беспорядки; межнациональные и (или) межконфессиональные конфликты; блокада или захват отдельных местностей, особо важных и стратегических объектов, объектов жизнеобеспечения, финансовой сферы, нефтеобрабатывающей и горнодобывающей промышленности; организация и деятельность незаконных вооруженных формирований; попытки насильственного изменения конституционного строя Республики Казахстан; акты терроризма; действия, направленные на насильственный захват власти или насильственное удержание власти в нарушение Конституции Республики Казахстан; диверсии; вооруженные мятежи; провокационные действия со стороны других государств с целью навязывания вооруженного конфликта; нарушения территориальной целостности Республики Казахстан. То есть все вышеназванные причины введения правового режима чрезвычайного положения происходят по единому замыслу в относительно короткое время. Например, массовые беспорядки в населенном пункте могут перерасти в межнациональный конфликт, затем могут произойти блокада или захват отдельных местностей и далее возможно будут осуществляться попытки насильственного изменения конституционного строя. И все эти действия, вероятно, будут происходить по единому сценарию, во внутренней взаимосвязи и определенной динамике.

Одной из форм пресечения внутреннего вооруженного конфликта является введение правового режима чрезвычайного положения, который представляет собой особый правовой режим деятельности государственных органов, организаций, допускающий установление отдельных ограничений прав и свобод граждан, иностранцев и лиц без гражданства, а также прав юридических лиц и возлагающий на них дополнительные обязанности.

Важным вопросом при обеспечении правового режима ЧП является управление временной оперативной группировкой, предназначенной для обеспечения чрезвычайного положения.

В случае обострения обстановки и введения правового режима ЧП на территории нескольких областей в соответствии с Законом Республики Казахстан будет создаваться Государственная комиссия [3].

Справочно: Государственная комиссия по обеспечению режима чрезвычайного положения – специальный орган государственного управления, создаваемый актом Президента Республики Казахстан на период введения чрезвычайного положения.

По опыту мероприятий подготовки войск Национальной гвардии принимать решение на разрешение внутреннего вооруженного конфликта будет Командующий региональным командованием НГ в соответствии с зоной ответственности, установленной военно-административным делением страны. В то же время, не вполне понятно, кто будет подписывать данное решение, кто будет его согласовывать и кто его будет утверждать. Также проблематично выглядит вопрос управления соединениями и частями временной оперативной группировки РгК НГ, расположенных на территории одной из областей зоны ответственности РгК НГ, где, вероятней всего, Указом Президента также будет назначен комендант местности.

Справочно: комендант местности – должностное лицо, назначаемое Президентом Республики Казахстан, руководящее деятельностью комендатуры местности, где введено чрезвычайное положение, и осуществляющее единое управление силами и средствами, обеспечивающими режим чрезвычайного положения.

Соответственно, части НГ, дислоцирующиеся на территории области, подчиняются коменданту местности и в то же время подчиняются Командующему РгК НГ.

Исходя из вышеназванного содержания внутреннего вооруженного конфликта, возможны террористические акты на определенных объектах в целях устрашения населения и личного состава временной оперативной группировки. При этом согласно Закону Республики Казахстан «О противодействии терроризму», в этом случае будет вводиться правовой режим антитеррористической операции, и будет проводиться антитеррористическая операция [4]. То есть отдельные воинские формирования временной оперативной группировки будут передаваться в оперативное подчинение руководителю антитеррористической операции. В связи с этим, возникает вопрос, а как будет согласовываться решение Командующего РгК НГ на разрешение внутреннего вооруженного конфликта с решением руководителя антитеррористической операции.

Основной проблемой, по нашему мнению, является то, что, согласно Военной доктрине, пресечение ВВК возлагается на Национальную гвардию Республики Казахстан во взаимодействии с органами внутренних дел, Вооруженными Силами и другими государственными органами Республики Казахстан. То есть НГ здесь играет главную роль и должна осуществлять управление группировкой сил и средств, осуществляющей разрешение внутреннего вооруженного конфликта. При этом нормативно-правовое обеспечение выполнения данной задачи разработано в недостаточной мере. В руководящих документах не вполне понятно, что такое внутренний вооруженный конфликт. Считаю, что это комплексное противоборство, которое может включать в себя: массовые беспорядки, межнациональные конфликты,

блокаду и захват отдельных местностей и объектов, террористические акции, диверсии, провокационные действия со стороны других государств. При этом согласно современному законодательству данные элементы внутреннего вооруженного конфликта пресекаются в разных правовых режимах со своими органами управления, и как в них будет находить свою роль и место орган управления РгК НГ, раскрыто не в полной мере.

Таким образом, путями решения вышеназванных проблемных вопросов считаю следующее:

1) проработка на уровне Совета безопасности Республики Казахстан проектов Указов «О введении правового режима чрезвычайного положения в определенных местностях» по различным сценариям развития внутреннего вооруженного конфликта с указанием конкретной разномандатной группировки сил и средств, порядка подчиненности и управления;

2) разработка совместного нормативно-правового акта между государственными органами, осуществляющими пресечение внутреннего вооруженного конфликта с указанием конкретного состава сил и средств, основных вопросов взаимодействия, управления и всестороннего обеспечения;

3) организация и проведение совместных мероприятий оперативной подготовки по тематике пресечения внутренних вооруженных конфликтов с учетом конкретных условий и факторов различных зон ответственности РгК НГ и районов дислокации воинских частей;

4) научная проработка сущности и содержания специальной операции по пресечению внутреннего вооруженного конфликта;

5) разработка комментария к Закону Республики Казахстан «О чрезвычайном положении», где конкретно раскрыто толкование обстоятельств, послуживших причиной введения правового режима чрезвычайного положения.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Военная доктрина Республики Казахстан. Указ Президента Республики Казахстан от 29 сентября 2017 года № 554 // <http://online.zakon.kz>

2. Словарь военных терминов / Составитель В.Д. Заболотин – М.: ООО НИЦ «КОСМО», 2000. – 264 с. С. 8.

3. Закон Республики Казахстан «О чрезвычайном положении» от 8 февраля 2003 г. № 387-II // <http://online.zakon.kz>

4. Закон Республики Казахстан «О противодействии терроризму» // <http://online.zakon.kz>

Ұлттық ұлан Өңірлік қолбасшылығы уақытша оперативтік топтасудың ішкі қаруланған қақтығыс жағдайында басқарудың проблемалық сұрақтары, олардың кейбір шешу жолдары қарастырылған.

The problematic issues of managing the temporary operational grouping of the Regional Command of the National Guard in the conditions of internal armed conflict are considered. The author suggested some ways to solve them.

УДК 3554.43

Р.Б. Альназир, заместитель начальника кафедры общеобразовательных дисциплин Военного института Национальной гвардии Республики Казахстан, доктор (PhD), подполковник, г. Петропавловск.

Г.Н. Жампеисов, Национальный университет обороны имени Первого Президента Республики Казахстан – Елбасы, доктор (PhD), подполковник, г. Нур-Султан.

НЕКОТОРЫЕ ТЕНДЕНЦИИ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ ВОЙСКОВЫХ ПОДРАЗДЕЛЕНИЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ ГВАРДИИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

В статье рассматриваются вопросы совершенствования тактики действий войсковых подразделений Национальной гвардии Республики Казахстан на основе новых средств обработки и анализа геопространственной информации, построенной на принципах геоинформационных систем (ГИС), или ГИС-технологий, при выполнении служебно-боевых задач в районах чрезвычайного положения.

Ключевые слова: Национальная гвардия, вооруженные силы, управление войсковыми нарядами, внутренние угрозы.

Известно, что неперенным условием устойчивого развития общества являются безопасность человека и окружающей среды, их защищенность от воздействия различных факторов. Исходя из основных положений Концепции национальной безопасности Республики Казахстан, опасность для личности и государства представляют, как внешние, так и внутренние угрозы, среди которых угрозы экологического, техногенного и социального характера занимают далеко не последнее место.

Следовательно, при возникновении вооруженных и иных социальных конфликтов, крупномасштабных промышленных и транспортных катастроф, эпидемий, эпизоотий, наводнений и других опасных природных явлений, представляющих непосредственную угрозу безопасности жизни и здоровья людей, территориальной целостности и существования государства, могут возникнуть обстоятельства, устранение которых невозможно без применения чрезвычайных мер – введения правового режима чрезвычайного положения.

При этом боевой опыт Национальной гвардии Республики Казахстан показывает, что при выполнении задач в районах чрезвычайного положения существенно изменяются содержание и режим их служебно-боевой деятельности, предопределяется необходимость использования специальных организационных форм, новых тактических способов, методов управления и руководства. В этих условиях изменяются приоритеты повседневно выполняемых войсковыми подразделениями служебно-боевых задач, резко повышаются роль и значимость оперативности и мобильности в их действиях, концентрируются и задействуются дополнительные силы и средства для

разрешения возникающих ситуаций, возрастают требования к обеспечению безопасности военнослужащих в районе чрезвычайного положения (ЧП), исключению внезапного нападения (проникновения) противника на районы расположения войск (объекты) [1].

Однако в настоящее время существует определенная диспропорция между требуемым количеством сил и средств для обеспечения режима чрезвычайного положения и имеющимися силами для выполнения служебно-боевых задач в повседневных условиях. Складывающаяся в стране обстановка вынуждает ограничивать расходы на содержание Национальной гвардии, оптимизировать их состав, численность и закупки вооружения и боевой техники. В то же время задачи поддержания режима чрезвычайного положения не потеряли своей актуальности. Возникает необходимость изыскивать пути создания совместных группировок органов внутренних дел, Национальной гвардии и воинских частей Вооруженных Сил Республики Казахстан в целях эффективного решения задач обеспечения правового режима чрезвычайного положения, требуется поиск новых и совершенствование существующих научных методик и математических моделей, обеспечивающих принятие наиболее целесообразных решений на их совместное применение [2]. Именно поэтому в настоящее время возникла необходимость проведения исследований в области повышения эффективности применения войсковых подразделений Национальной гвардии Республики Казахстан при обеспечении режима чрезвычайного положения.

Опыт показывает, что для выполнения служебно-боевых задач в районе чрезвычайного положения от войсковых подразделений Национальной гвардии Республики Казахстан будут выделяться различные войсковые наряды (патрули, посты охраны порядка, маневренные группы и др.). В настоящее время количество данных нарядов и их распределение на местности осуществляется эмпирическим путем в зависимости от опыта командиров (офицеров штаба). Это может существенно повлиять на сроки восстановления законности и правопорядка при обеспечении режима чрезвычайного положения и привести к негативным последствиям [3].

Территориальная распределенность войсковых нарядов Национальной гвардии, обеспеченных техническими средствами обнаружения нарушений, способных дестабилизировать обстановку, одна из главных особенностей обеспечения режима чрезвычайного положения, которая характеризует его структуру и подчеркивает важность эффективной (быстрой и безошибочной) передачи информации о данных нарушениях в такой системе. Чаще информационная система является сосредоточенной или обычной системой, где все функции сконцентрированы в относительно небольшом объеме, либо на небольшом расстоянии (в пределах определенной территории или объекта охраны).

При этом территориальное распределение сил и средств Национальной гвардии в районах со сложной криминальной обстановкой имеет иерархическую, минимум, двухуровневую структуру:

на нижнем, территориальном уровне обеспечивается сбор, ввод данных (первичной информации) в систему, ее первичная обработка, анализ и передача на верхний уровень;

на верхнем уровне обеспечивается интеграция поступающей информации, анализ в соответствии с задачами по нормализации обстановки и принятие решения.

Следовательно, для рационального построения войсковых нарядов Национальной гвардии в районах чрезвычайного положения необходимо создать систему, которая может реализовывать пять основных функций, представленных в порядке последовательного действия:

во-первых, обнаружение войсковыми нарядами (техническими средствами обнаружения) нарушений общественного порядка, в том числе несанкционированных проникновений нарушителей на объекты охраны или в район чрезвычайного положения (ОБНАРУЖЕНИЕ);

во-вторых, своевременный доклад о нарушениях на КП (ЗКП) соединений и воинских частей внутренних войск в удобном для оценки виде (ДОКЛАД);

в-третьих, оценка события и принятие решения на его пресечение (ОЦЕНКА);

в-четвертых, управление войсковыми нарядами, в том числе совершение маневра к месту нарушений общественного порядка, в целях наиболее целесообразного (своевременного, с меньшими затратами или риском и др.) их применения (УПРАВЛЕНИЕ);

в-пятых, непосредственное пресечение нарушения общественного порядка войсковыми нарядами бригады (ПРЕСЕЧЕНИЕ) [4].

Одним из направлений решения данной проблемы нам представляется внедрение новых средств обработки и анализа геопространственной информации, построенных на принципах геоинформационных систем (ГИС) или ГИС-технологий при выполнении Национальной гвардией служебно-боевых задач в районах чрезвычайного положения.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Некоторые тенденции повышения эффективности применения войсковых подразделений Национальной гвардии Республики Казахстан в районе чрезвычайного положения // А.А. Козлов / Сборник научных статей УО «ВА РБ», 2015. – № 10. – С. 31–35.

2. О некоторых вопросах применения войсковых подразделений при обеспечении режима чрезвычайного положения // Р.Б. Альназирова / Сборник научных статей УО «ВА РБ», 2016. – № 15. – С. 32–36.

3. Рациональное распределение сил и средств внутренних войск в районах чрезвычайного положения на базе геоинформационных технологий // Сборник научных статей УО «ВА РБ», 2009. – № 17.

4. Система обнаружения нарушений общественного порядка внутренних войск в районе чрезвычайного положения // А.А. Козлов / Сборник научных статей УО «ВА РБ», 2008. – № 15. – С. 32–36.

Мақалада төтенше жағдайлар аймақтарында әскери-жауынгерлік миссияларды орындау кезіндегі ГАЖ-технологиялар негізінде немесе геоақпараттық жүйелер қағидаттарына негізделген геокеңістік ақпаратты әзірлеудің және талдаудың жаңа құралдарына негізделген Қазақстан Республикасы Ұлттық ұланының әскери бөлімшелерінің жұмыс тактикасын жетілдіру мәселелері қарастырылады.

Түйінді сөздер: Ұлттық ұлан, қарулы күштер, әскерді басқару, ішкі қауіптер.

The article considers the problems of improvement of tactics of military actions of the National Guard of the Republic of Kazakhstan on the basis of new means of processing and analysis of geospace information, built on the principles of geoinformation systems (GIS), or GIS technologies during fulfillment of service-combat missions in the districts of emergency situation.

Key words: National Guard, Armed Forces, direction of troop squads, internal threats.

УДК 94 (574)

Қ.Б. Қосынтаев, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті құқықтану кафедрасының профессоры, тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, запастағы полковник.

Г.Н. Жампеисов, Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президенті – Елбасы атындағы Ұлттық қорғаныс университеті, (PhD) докторы, подполковник, Нұр-Сұлтан қ.

ЕЛ ТӘУЕЛСІЗДІГІ ҚАЛЫПТАСУЫ КЕЗЕҢІНДЕ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҰЛТТЫҚ ҰЛАНЫНЫҢ ҰЙЫМДАСТЫРУШЫЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫ МЕН ЗАҢНАМАЛЫҚ БАЗАСЫНЫҢ ҚҰРЫЛУЫ

Мақалада Қазақстан Республикасы ІІМ Ішкі әскерлерінің (Ұлттық ұлан) 1992-2005 жылдардағы қалыптасуы мен дамуы мәселесі айшықталған: бірыңғай жауынгерлік ағза ретінде Ішкі әскерлерінің ұйымдастырушылық құрылымы мен жеке заңнамалық базасын құру қажеттілігіне жетелеген ел тәуелсіздігінің бастапқы кезеңінің қиындықтары.

Түйінді ұғымдар: ішкі қауіпсіздік, жаппай тәртіпсіздік, қызметтік-жауынгерлік, арнайы міндеттер, айдауыл бөлімдері, арнайы бөлімдер, маңызды мемлекеттік нысандар, криминогенді жағдай, қарама-қарсы жақ, заңсыз қарулы қалыптасу, бандиттік және лаңкестік топтар мен ұйымдар, ішкі даулар.

Ел тәуелсіздігінің бастапқы кезеңіндегі азаматтардың әлеуметтік белсенділігінің жедел дамуы, Конституциялық құрылым негіздерінің беделін түсіруге бағытталған кейбір қоғамдық ұйымдар мен деструктивті бағыттағы

қозғалыстардың пайда болуы ұлтаралық қақтығыстар мен экстремистік және басқа да әрекеттердің алғышарты болды. Сонымен қатар, демократия мен жариялылыққа байланысты оң бағыттағы әлеуметтік жағдайлармен қатар, қоғамдық тәртіп пен қоғамдық қауіпсіздікке әсерлі шығын әкелетін және негативті реңк беретін жағдайлар жаппай сипат алды.

Ішкі қауіпсіздік жағдайды бағалау барысында танығанымыз, осы кезеңде қоғамдық қауіпсіздік нысандарына қауіптің жаңа түрлері пайда болды, бұл әрине, мемлекет дамуына ықпал еткені анық. Бұл, біріншіден, экономикалық қылмыстар, көлеңкелі экономиканың қалыптасуы, республиканың бағалы шикізаты мен ресурстар мен табиғи байлығын бақылаусыз шығару және контрабандалық сипат алған кең масштабтағы қылмыстар орын алды. Ірі банк жүйесіне байланысты қызмет бабын асыра пайдалану фактілері етек алды. Мемлекеттік қызметкерлер арасында және ұйымдасқан қылмыс арасында жемқорлықпен күрес мәселесі өзекті мәселеге айналды.

Бұрынғы КСРО-ның аймағында 1985 жыл мен 1990 жылдар аралығында 742 факті бойынша жаппай тәртіпсіздік тіркелген. Бұл жаппай тәртіпсіздік біздің еліміздің болашағына, оның гүлденуіне қауіп төндірер еді және қоғамда әлеуметтік-психологиялық атмосфераны тұрақсыздандырар еді, нәтижесінде ұлттың әлеуметтік-экономикалық және әлеуметтік адамгершілік перспективасына әсер етуі мүмкін еді.

Осыған байланысты мемлекеттің қалыптасуы мен дамуының бастапқы кезеңінде ішкі тұрақтылық пен қауіпсіздіктің негізгі факторы – қызметті-жауынгерлік, арнайы және саяси міндеттерді орындауды қамтамасыз ететін Мемлекет басшысының Жарлығымен 1992 жылы 10 қаңтарда құрылған Қазақстан Республикасының Ішкі әскерлері (әрі қарай ҚР ІӘ) болатын.

Олардың құрылуы 1993 жылы 11 ақпанда қабылданған алғашқы егеменді мемлекеттің құрылуы кезеңінде әскери қауіпсіздікті қамтамасыз ету жүйесін қалыптастыруға бағытталған Әскери доктринаның құрылуымен сайма-сай келді. Осыған дейін ІӘ КСРО-ның ІМ құрамына енген болатын және КСРО-ның ІМ ІӘ Басшылығының Бас басқармасына бағынған, ал саяси басшылықты Мәскеудегі әскерді бас саяси басқармасы (әрі қарай – БСБ) жүзеге асыратын [1].

Осы кезеңде жедел және әскердің арнайы милициясының моторланған бөлімдері (әрі қарай – МАМБ) жергілікті жерде және одан тыс жерде жедел және қоғамдық-саяси қиындықтар жағдайында азаматтардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету мен қоғамдық тәртіпті қорғау бойынша жауынгерлік қызметті орындады.

Ферғана және Алматы жедел бригадалары, Ташкент жедел полкі, Қарағанды, Павлодар милициясының арнайы батальоны және Шымкент жедел полкі милициясының патрульдік батальоны Таулы Қарабах пен Әзірбайжан Республикасындағы Армения жақтағы аудандарда төтенше жағдай режимін қолдау бойынша әскери жағдайда күрделі міндеттерді лайықты орындады. Бішкек милициясы полкі мен Ош арнайы батальоны ұзақ уақыт бойы Ош облысы мен Қырғыз Республикасындағы Узгене қаласында төтенше жағдай режимінде тәртіпті қолдау бойынша қойылған міндеттерді сәтті

орындады. Үкіметтің тапсырмасын орындауда ерлік пен батырлық танытқаны үшін жедел және МАМБ 66 әскери қызметшісі үкімет марапатына ие болса, олардың басым тобы жауынгерлік марапатқа ұсынылды.

ІӘ ұйымдастырушылық-штаттық құрылымы жалпы алғанда орындалған міндеттер көлеміне сай болды: 13 қойманы күзету бойынша, оның ішінде 3 қойма мен 10 арнайы қойма; Алматы, Бішкек, Ош, Қарағанды, Павлодар, Шымкент, Ташкент, Ашхабад, Душанбе, Ходженте, Новой, Чарджоу қалаларындағы арнайы бөлімдерде қоғамдық тәртіпті күзету бойынша; түзеу-еңбек мекемелері (әрі қарай – ТЕМ) нысандарын күзету бойынша сотталғандарды, сонымен қатар, қамауға алынған тұлғаларды айдауылдау. Жеке құрамның барлығы жауынгерлік қызметке тартылды, әскери жасақ пен қарауыл саны күзету мен бақылау жоспарына сай болды, бір әскери қызметшінің қызметтік жүктемесі 7 сағатты құрады. Әскерде әскери қызметтің жалпы көлемі 2633,7 тәуліктік бекетті құрады [2].

1992 жылы 7 ақпанда Қазақстан Республикасы аппаратының мемлекеттік-құқықтық бөлімі мен Қазақстан Республикасының министрлер кабинетінің меңгерушісі Ю.И. Обрядинге № 11/134 Қазақстан Республикасының ІӘ Басшылығы басқармасы дайындаған «Қазақстан Республикасының Ішкі әскерлері туралы» заң жобасы жіберілді.

Мына ұсыныстар жіберілді:

- Қазақстан Республикасының ІӘ туралы заң қабылдансын, бұл заңда әскердің мәртебесін, міндеттерін, құқықтары мен міндеттерін, өзара әрекет ететін органдармен қатынастардың құқықтық негіздері, басқару жүйесі, құрылымы, орналасуы, жеке меншіктік, қаржыландыру, материалдық-техникалық және зейнетақылық қамтамасыз ету, медициналық қамтамасыз ету, әскери қызметшілер мен олардың отбасын құқықтық-және әлеуметтік қорғау;

- Қазақстан Республикасы Конституциясы талап ететіндей, ішкі әскерлердің Қазақстан Республикасының Президентіне бағынуы және Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесінің бақылауына қою, КСРО-ның Президенті М.С. Горбачевтің 1991 жылғы 18 қарашадағы «КСРО ІМ ішкі әскерлері туралы» Жарлығында республика ІМ әскерінің (милицияның арнайы бөлімі мен ТЕМ-ді күзету бойынша бөлім) бағынуы мен ІӘ өзара республикалық ІӘ құруы туралы айтылған, бұл, әрине, көңілге қонбайды [3].

Осы жағдайда тарих көрсеткендей, ІМ басшылығында жеке құрамды мақсатқа сай емес пайдалану, жауынгерлік қызметке зиянын тигізетін оқу мен қызметтен алыстату, ТЕМ әкімшілігі колониядағы кіру режиміне әсер ету мүмкіндігіне ие болады, жауынгерлік қызмет жарғысында кемшіліктер жіберіледі, күзетілетін нысандарды жабдыктандыру мәселесінде жауапсыздық етек алады, ал әскерге киіммен, техникамен, пәтерге төлнентетін ақымен қамтамасыз ету мәселесі (яғни, қалып қою принципі) екінші орында қалып қояды. Мұның барлығы нәтижесінде әскердің біліктілігінің төмендеуіне әкеліп соғады, оқып-үйрену, әскердің жауынгерлік жәнәемобилизациялық дайындығының деңгейі басатөмендейді деген мәселелер Қауіпсіздік кеңесінде

Қазақстан Республикасының Ішкі әскерлері қолбасшысы генерал-майор В.В. Гордеевтің баяндамасында айтылды.

Бұл тәсіл арқылы бірыңғай әскери ағза іспеттес бір бастыққа бағыну принципіне негізделген орталықтандырылған басқарма, жеке құрамды оқыту мен тәрбиелеуде, офицерлер, прапорщиктер, сарбаздарды дайындау мен қызметті атқаруда «Жалпы әскери міндеттер мен әскери қызмет туралы» заңның негізіндегі әскерлердің ұйымдастырушылық құрылымы мен бүтіндігін сақтауды көздеді. Сондықтан да 1976 жылға дейін Республика Президентінің тікелей қарамағында болған сияқты Қазақстан аймағында тұрақтаған ішкі әскерлер бірыңғай басшылықта болу керек болды, Республиканың Жоғарғы Кеңесі бақылауында және Ішкі істер министрінің жедел қарамағында болуы керек болды.

Ішкі әскерлер қызметтік-жауынгерлік міндеттерді орындау үшін заңда қарастырылған жеке әскери ұйым болып табылады, қысқа мерзімде жаңа жағдайда әскер өмірі мен әрекетіне бағыттайтын негізгі жетекші құжаттар мен бұйрықтарды, әсіресе, Қазақстан Республикасы Ішкі әскерлердің жауынгерлік қызметінің жарғысын (әрі қарай ЖКЖ) дайындау қажеттілігі туды. Осыған байланысты 1992 жылғы 29 шілдедегі №153 бұйрықпен Әскер қолбасшысының бірінші орынбасары генерал-майор А.И. Филистович төрағалығымен комиссия құрылған болатын.

Аталмыш жұмыс өткен жылдардағы құжаттар дайындау тәжірибесі есепке алынып дайындалды, бұл ретте төтенше жағдайлар режимінде ішкі әскерлерді қолдану бойынша отандық тәжірибе негізге алынды. Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығымен Ішкі әскерлер басқармасы жүйесін жүзеге асыру мақсатында 1992 жылы 28 қазанда әскер Қазақстан Республикасы Ішкі істер министріне бағындырылды, олар әскерге жалпы басшылық етуді жүзеге асыратын және қызметтік-жауынгерлік міндеттерді орындауды, қоғамдық қауіпсіздік пен құқықтық тәртіпті әрі қарай нығайту қажеттілігін есепке ала отырып, өз жауапкершілігіне алған ІӘ Қолбасшысы Қазақстан Республикасының Ішкі істер министрінің орынбасары қызметін қоса атқарып, әскерді тікелей басқаруды қамтамасыз етті. Бұл лауазымға генерал-майор В.В. Гордеев тағайындалды.

Қазақстан Республикасы Үкіметінің саяси шешімімен сержанттар мен сарбаздардың психологиялық жағдайдағы белгілі бір нақтылыққа қол жеткізген көптеген мәселелер мен сұрақтар шешілді, бұл офицерлердің, прапорщиктердің, сарбаздардың қызметтік әрекетте негізгі нормативтердің пайда болуына мүмкіндік берді.

Осыған байланысты олардың қалыптасуының алғашқы кезеңінде басқару органдарының, Ішкі әскерлерінің құрамалары мен бөлімдерінің жауынгерлік және мобилизациялық дайындығын қолдауды ұйымдастыруға негізгі салмақ түсті, жедел-қызметтік міндеттерді күнделікті орындаудайындығына бағытталды:

тасымалдауда маңызды мемлекеттік нысандар мен арнайы жүктерді күзету;

түзету мекемелерін күзету, сотталғандар мен қамаудағыларды айдауылдау;

тұрғылықты жерлерде қоғамдық тәртіпті қорғауда ішкі істер органдарымен бірлесе отырып қатысу, төтенше жағдайдың құқықтық режимінде және қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге қатысу, төтенше жағдай салдарын жоюға қатысу (табиғи ірі апаттар мен катастрофа);

соғыс уақытында Қазақстан Республикасының аймақтық қорғанысы жүйесінде жеке міндеттерді орындау;

заңсыз қарулы құрылымдармен күрес;

қауіпті құқық бұзушылықты, диверсияны, террорлық актілерді, қарулы қақтығыстарды тоқтату және қарама-қарсы тараптарды айыру, сонымен қатар, Қазақстан Республикасының заңында көрсетілген әскерге жүктелген басқа да міндеттерді орындау.

Қиындықтарға қарамастан 1992 жылы әскерде қызметтік-жауынгерлік міндеттерді орындауда кемшілік болмады. Жауынгерлік қызметті атқару барысында олар қоғамдық тәртіпті бұзған 9273 бұзақыны ұстады, оның ішінде 1413 адам қылмыс үшін ұсталды, күзетілетін мемлекеттік маңызды нысандарға ену фактісі орын алмады.

Айдауыл бөлімдері қылмыстық контингентпен толықтырылған 43 мың адам құрайтын 55 ІІМ ТЕМ күзетуді қамтамасыз етті. 6 облыстың сот мәжілісі залында, Қазақстан Республикасының Жоғарғы және әскери сотында, 3 гарнизондық әскери трибуналдасотталғандарды күзетуді қамтамасыз етті, сотталғандарды 15 теміржол маршрутында тасымалдау кезінде күзету жүзеге асырылды, қоғамдық тәртіпті қорғау кезінде жедел-милициялық бөлімнің патрульдік жасақтары 9 облыс орталығында жасаған қылмысы үшін 465 адам ұсталды және 17 мың адам әкімшілік бұзушылық үшін ұсталды.

Өмірлік маңызды мемлекеттік нысандарды күзетуді арнайы бөлімдер қамтамасыз етті. Қаз КСР-ның Мемлекеттік құндылықтарды сақтау орны, КСРО-ның 60 жылдығы атындағы Маңғышлақ энергокомбинаты, «Луч» ғылыми-өндірістік қоғамы (Қазақстан Республикасындағы режимдікті анықтау тәртібі туралы 1992 жылғы 7 қазандағы № 883-32 ережеге сай ерекше маңызды нысандар тізіміне енгізілді), Ульбинск металлургия зауыты күзетуге алынды. Сонымен қатар, криминогендік жағдайдың күрделенуі жағдайында әскер Орал, Павлодар, Шығыс Қазақстан облыстарында құқықтық тәртіпті қолдау факторларын тұрақтандыруда басым рөл атқарды [2].

Бірақ, Қазақстанның 16 желтоқсанда бір жылдығын мерекелегеннен кейінтәуелсіз мемлекетәскерінің жеке әрекеті кезеңінде белгілі бір жағдайда ұйымдастырушылық деңгей, бөлім мен бөлімшелерде әскери тәртіп жағдайы төмендей бастады, лауазымдық тұлғалардың бір бөлігі кәсіби жағынан жауапсыздық танытты, бірақ 1992 жылдың қорытындысы бойынша құқық бұзушылық орын алмады.

1992 жылы 11 ай ішінде жеке құрам арасында қылмыс көбейіп кетті, оның ішінде, әскери бөлімді өз еркімен тастау және жарғылық емес қарым-қатынас сияқты қылмыстар баса орын алды. Әскерде бейбіт күнде 32 адам қаза

тапты. МИ-8 екі тікұшағы апатқа ұшырап салдарынан мемлекетке 200 млн. сом шығын келді.

Әскерде тәртіп пен ұйымдастырушылықтың, қызметтік-жауынгерлік әрекет, тәрбие үрдісін басқарудың төмен болуының негізгі себептері Республиканың Қауіпсіздік кеңесінде егжей-тегжейлі және объективті бағаланды. Мәжілістің қорытындысы бойынша қабылданған шешімдер орын алған әрекеттер мемлекеттік биліктің жоғарғы органдарының шекті қамқорлығы ретінде әскерде дұрыс қабылданды, басқарушылық құрам да оңтайлы қабылдады, бұл практикалық әрекеттің көп жақтарын түбегейлі қарастыруға, оған салмақты түзетулер енгізуге және жіберілген қателіктерді түзетуге баса назар аударуға мүмкіндік берді.

1993 жылы әскер жаңа ұйымдастырушылық-штаттық құрылымға көшті, Қазақстан Республикасы Министрлер кабинеті белгілеген шеңберде әскердің санын, басқарманың бригадалық звеносы құрылды. Бұл басқармалық қызмет мәселесін жедел және сапалы шешуге мүмкіндік береді [4].

1992 жылдың басында әскерде офицер кадрлардың жинақталуы көңіл көншітпеді. 1991 жылы әскерге академия мен әскер училищенің 369 түлегі келсе де (ал штатқа жыл сайын 160 адам қажет болды), 303 офицер (89,8%) тапшылығы болды, оның ішінде басшылық құрамда 127 офицер (41,9%), тыл мамандары – 94 офицер (31 %). Әскерде бос орындардың мол болуы жаңа әскери бөлімдердің құрылумен түсіндіріледі, бірақ бір кемшілігі, осы мәселені шешу үшін барлық мүмкіндіктерді қолданбау болып табылады.

Әскерде офицерлік лауазымдарды жинақтау бойынша сүбелі шараларды шеше отырып, әскердің басшылығы осы категориялар бойынша 20% бос орындарды жойды. Берілген жарғы орындалмады, оған офицер кадрлардың әскерден жаппай кетуінің жалғаса беруі негізгі себеп болды.

1994 жылы ТМД елдеріне 230 офицер ауысты, қызметке сай емес 82 офицер жұмыстан шығарылды, офицер әскери атағына кір келтірген 55 адам қызметтен кетсе, 11 офицер өз еркімен әскери бөлімнен кетіп қалды, сонымен қатар, 30 офицер ТМД елдеріне ауысып кетті.

Басты кемшілік офицерлер құрамын дайындайтын жедел курстарының жұмысы болып қала берді. Әсіресе, әскери қызметке таңдау барысында офицер ретінде прапорщиктер мен сарбаздар алынды (1994 жылдың соңында прапорщиктер мен сарбаздар 76,1%, өссе, бақылаушылар 76,5%-ға артты) [2].

Аймақта геосаяси жағдайлардың өзгеруіне байланысты экстремистік және халықаралық лаңкестердің қарулы құралымдары тарапынан ұлттық қауіпсіздікке қауіп төнуі мәселесі пайда болғаннан кейін біздің мемлекетіміздің әскери саясатын өзгерту қажеттілігі туды. Осы себепке байланысты 1999 жылы желтоқсанда Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігі стратегиясы бекітілді, ал 2000 жылы 10 ақпанда Президент Н. Ә. Назарбаевтың Жарлығымен Қазақстанның жаңа доктринасы бекітілді, ол Қазақстан Республикасының мемлекеттік шекара шеңберінде әскери қауіпсіздігін қамтамасыз етуге, агрессия кезінде қорғанысты ұйымдастыруға бағытталды, сонымен қатар, ұжымдық әскери қауіпсіздікті қамтамасыз ету бойынша мемлекет-одақтастармен күш-жігерді күшейтпекші болды.

Қазақстан Республикасының ІІМ ІӘ қактығыс аудандарын тұрақтандыруда және тоқтатудағы құжатқа сәйкес қарулы қактығыстардың алдын алу және қарама-қарсы тараптарды айыру, заңсыз қарулы құралымдарды жою, өзара әрекет етуге бандиттік және лаңкестік топтар мен ұйымдар, сонымен қатар, маңызды мемлекеттік нысандарды күзетуде Қазақстан Республикасының Қарулы күштері және басқа да әскерлер, әскери құралымдар Қазақстан Республикасының заңдарында белгіленген тәртіпке сай тартылуы мүмкін еді.

Болжам бойынша мемлекеттің өмірлік маңызды мүддесіне қауіп төндіретін ішкі қактығыстар, басқа да Қазақстан Республикасы аймағында қарулы күрес құралдарын пайдалануды алдын алу мен оны ескерту мақсатында ҚР ІІМ Ішкі әскерлеріне арнайы міндеттер жүктелді, осы негізде әскердің әрекеті негізін Қазақстан Республикасының Конституциясы, нақты заң, басқа да нормативті-құқықтық актілер құрады. Ішкі әскерде заңдылықты сақтауға бақылауды Қазақстан Республикасының Бас прокуроры мен оған бағынатын прокурор жүзеге асырды [2].

Осылайша, Қазақстан Республикасының ІІМ ІӘ құрылуы мене дамуы әскери құрылыстың негізінде жүзеге асты. Жаңа кезеңде ІӘ маңызды мемлекеттік нысандардың қауіпсіздігін қамтамасыз етуде және құқықтық тәртіпті күзету бойынша шараларды өткізумен байланысты міндеттердің негізгі қиындығы ІӘ-ге тиесілі болды.

Бірнеше жыл бойы қаржыландырмаудың, жартылай реформалар мен БАҚ-тың негізсіз сынының әсерінен әскердің маңызы мен қажеттілігі артқан сайын әскерде қоғам мен мемлекет мүддесін оңтайлы қолдану мен жоғары дәрежеде материалдық қамтамасыздандыру бағытында өзгерістер пайда болды. ІӘ реформалау бойынша шараларды жүргізу нәтижесінде жаңа ұйымдастырушылық-штаттық құрылымға көшу жүзеге асты (басқарманың бригадалық звеносы), жеке құраммен толықтыру жақсарды, арнайы және жедел тағайындау бөлімшелері дами бастады (жауынгерлік мүмкіндіктер, ұтқырлық өсті), күрделі криминогенді жағдай етек алған жерлерде бөлімдер мен құрамалардың орналасуы өзгертілді, басқа ведомстволармен өзара әрекет ету механизмі анықталды, техникалық және материалдық қамтамасыз ету бойынша кәсіби мамандарды даярлау жүйесі қайта қарастырылды [5].

ӘДЕБИЕТ ТІЗІМІ

1. О концепциях общественной и экологической безопасности Республики Казахстан. Распоряжение Президента Республики Казахстан от 30 апреля 1996 года № 2967. Утратило силу распоряжением Президента Республики Казахстан от 5 апреля 2011 года № 471 [Электронный ресурс] / Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан «Әділет» – Рұқсат режимі: URL:<http://adilet.zan.kz/>. 29.10.2018.

2. Сафонов О.Л. Внутренние войска: история и современность. – Петропавловск: «Полиграфия», 2007. – 270 с.

3. Указ Президента СССР от 18.11.1991 № 2872 // <https://ru.wikisource.org/wiki/>.29.10.2018.

4. Қазақстан Республикасының Ішкі істер министрлігінің Ішкі әскерлері туралы Қазақстан Республикасының 1992 жылғы 23 маусымдағы Заңы [Электрондық ресурс]./ «Әділет»Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі – Рұқсат режимі: URL:<http://adilet.zan.kz/> 29.10.2018.

5. Қазақстан Республикасының Әскери доктринасын бекіту туралы Жарлығы.Қазақстан Республикасы Президентінің 2000 жылғы 10 ақпандағы N 334 «[Электрондық ресурс] / «Әділет»Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі – Рұқсат режимі: URL: <http://adilet.zan.kz/> 29.10.2018.

В статье освещаются вопросы становления и развития Внутренних войск МВД (Национальной гвардии) Республики Казахстан с 1992 по 2005 гг.: трудности начального периода независимости страны, повлекшие необходимость создания организационной структуры и законодательной базы собственных Внутренних войск как единого войскового организма.

Ключевые слова: внутренняя безопасность, массовые беспорядки, служебно-боевые, специальные задачи, конвойные части, специальные части, важные государственные объекты, криминогенная обстановка, противоборствующие стороны, незаконные вооруженные формирования, бандитские и террористические группы и организации, внутренние конфликты.

This article highlights the issues of formation and development of the Internal Troops (National Guard) of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan from 1992 to 2005: the difficulties of the initial period of the country's independence, which necessitated the creation of the organizational structure and legislative base of its own Internal Troops as a single military organism.

Keywords: internal security, service-military riots, special tasks, escort units, special units, important state facilities, criminogenic situation, warring parties, illegal armed groups, bandit and terrorist groups and organizations, internal conflicts.

УДК 94 (574)

Р.С. Альжанова, Қазақстан Республикасы Ұлттық ұланы Әскери институты жалпы білім беру кафедрасының доценті, тарих ғылымдарының кандидаты, капитан.

ЖӘДИДТІК АҒЫМДАРДЫҢ ҚАЗАҚ ЕЛІНЕ ЫҚПАЛЫ

Жәдидтік ағым ұлттық езгіге қарсы тұрған ағым болатын. Оның астарында ағартушылық принциптері арқылы қоғам мен адамды жетілдіру жатыр. Жәдидшілдік дербес түрде Ресейде туды және оның талабы Ресейдегі мұсылман халықтарының қажеттіліктерін қамтыды. Жәдидшілер даму жолы ғылым-білімді, озық мәдениетте деп білді. Олар әйелдер теңдігін, мәдени-ағарту жүйесін кеңейтуді, кітап, газет-журнал таратуды, ұлттық өнер мен баспасөзді дамытуды, халықтың әл-ауқатын жақсартуды күн тәртібіне қойды. Жастар тәрбиесіне назар аударды, ана тілі мен орыс тілін оқытуға күш салды. Жәдитшілдік қазақ қоғамының ұлттық даму жолдарын түсіну және табудың маңызды кезеңіне айналды. Білім реформасы басты тақырыпқа айналды.

Түйін сөздер: жәдидтік, рухани бостандық, ұлттық езгі, исламдық, қазақ зиялылары, қазақ халқы, бүкілресейлік съезі, суфизм, жәдитшілдік идеологиясы, патша өкіметі.

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында Қазақстан қоғамдық, саяси-әлеуметтік жағдай негізінен оянушылық, надандықпен күресу, оқу білім идеяларымен ерекшеленді. Ағартушылық ағым терең етек жайып, халық арасынан оқыған тоқыған адамдар шыға бастады. Уфада «Усмания», Троицкіде «Расулия» секілді татар, башқұрт жоғары оқу орындары ашылды. Оларға қазақ балалары да алынды [1, 25 б.].

Осы кезеңде жәдидтік ағым деп аталған бағытты ұстанған ақын-жазушылар Ақмолла, Әбубәкір, Нұржан, Мақаш, Мәшһүр Жүсіп, Шәді өз өлең жырларын халықты қараңғылық қапасынын алып шығуға үндеді. Олар ескі хадим оқуына қарсы шығып жәдидшілдік ағымды қолдады.

Жәдидшілдіктің негізін салған, түркі жұртының көзқарасын жаңаша қалыптастырып, исламды дін ретінде де, ғылым ретінде жаңа сатыға көтерген Шаһабуддин Маржани еді. Ол 1818 жылы Қазан қаласының жанындағы Маржан қаласында дүниеге келген. Маржани түркі, араб, парсы тілдерімен бірге орыс тілін де жетік меңгеріп, сол тілдерде ғылыми еңбек жазған. Жәдидтік жаңа бағыт ұстанып, Қазанда «Ғалия» медресесін ашады. Бұхара, Самарқан, Стамбул, Мысыр, Таяу Шығыста болған сапарларындағы діни тәжірибесін жинақтай келе, исламдағы қате түсіндірілген қағидалардың шын мәнін уағыздайды. Оның жәдидтік ілімі қазақ елінің арасына Семейдегі, Омбыдағы, Троицкідегі, Қарқаралыдағы мешіттерде дәріс берген шәкірттері арқылы кеңінен тарады [2, 37 б.]. Маржани дінді ұлттық, рухани езгіге қарсы қасиетті құрал деп түсінді. Сондықтан исламның философиялық көзқарасы мен

дін тарихын, әрбір ұлы тұлғалардың тұжырымын зерттеп, оларды таным талқысынан өткізді. Құранды түсіну, талдау мәселесіне туған қайшылықтарға Маржани үлкен тосқауыл қойды. Ол дінді біліммен сіңіріп, Алланы ақылмен тануға, Алла жаратқан нәрсені адамның ақылымен зерттеп білуге болатынын айтып, өз көзқарасын дәлелдеп шықты. Ақжан Мамашовтың зерттеулеріне сүйенсек, «Құранды» түсіндірудегі қарама-қайшылық атақты халиф Әл-Мумин мен ғұлама Ахмед ибн Ханбалдың тұсында басталыпты. Халифтің ықпалындағылар «Құран» араб тілінде жазылған, оған талдау жасап, түзетуге болады деп, хадистерді орынды-орынсыз бұрмалаған [2, 38 б.]. Ал ғұлама Ханбал бұған үзілді-кесілді қарсы шығып, «Құранды» өзгертуге, оған пікір таластыруға болмайды деген. Дұрыс пікір осы екеуінің ортасында еді. Жәдидшілер: «Құранды түзеу күнә, бірақ шәриғаттың қағидаларын түсіндіріп, оның астарлы сырын ашу-парыз» деген тұжырым жасаған.

Маржани қайтыс болғаннан кейін оның жолын шәкірттері Каюм Насыри мен Исмағұл Гаспыралы жалғастырып, түркілердің оянуына көп еңбек сіңірді. XIX ғасырдың соңына таман Ресей империясының қол астындағы мұсылман халықтарының арасында жаңашыл ағым болып қалыптасып, бостандыққа бастар жолда бағыт сілтеген жәдитшілдік қозғалысының көш басында Исмаил бек Гаспыралы тұрғанды [2, 39 б.]. Гаспыралы отаршылдықтың озбырлығын жан дүниесімен сезіне отырып, саяси күрес арқылы ұлтқа қызмет етудің мүмкін емес екендігін айқын түсінді. Оның ойынша, әуелі ұлттық ұйқыдан оятып, мәдени және рухани тұрғыдан көтеру керек еді, ал бұл халық ағарту саласын жаңарту арқылы ғана жүзеге асатын еді. Еуропаның білім беру жүйесі мен шығыстық дәстүрлі үлгіні таразылай отырып Исмаил Гаспыралы мектеп-медреселерде реформа жасау қажет деп білді. Осылайша ой түйген ол, кейіннен «Тәржіман» газетіне қосымша ретінде жариялаған «Мектеп және жәдитшілдік деген не?» атты кітапшадан реформа жасауды қалаған ескі әдісті қолданатын мектептердің қателіктерін көрсетіп берді [2, 39 б.]. Оның пікірінше, бір кездері озық мәдениеттің бесігі болған мектеп-медреселерде уақыт өте келе көптеген қателіктерге жол берілген.

Рухани бостандық пен адамзатқа ортақ игілікті насихаттағаны үшін Исмағұл Гаспыралы Нобель сыйлығына ұсынылған, бірақ «моссондар ложасы» мен ресейлік миссионерлердің кедергісінің нәтижесінен сыйлық берілмеді. Ол ескі араб алфавитін түркі халықтары тіліне лайықтап, ескі жазудан жаңа усули-жәдитке көшуді ұсынды [2, 42 б.]. Оқу құралдарын жасап, мұсылман мектептері мен медреселеріндегі оқу жүйесін қайта құрып, жаңадан бағдарламалар жасап, жастардың сауат ашып, білім алуына жеңілдіктер жасады. Осылайша, білім беру саласына терең талдау жасаған Исмаил бек, оқу-ағарту ісінің ұлттық педагогика негізінде болып, мектептердің ана тілінде білім беруін, медреселерде діни ілімдермен бірге дүнияуи ғылымдардың қатар оқытылуын және жаңа әдіспен белгілі бір қалыпқа түскен, өзіндік ережелері мен қағидалары бар оқу жүйесінің қажетсіз пәндерден арылу керектігін, оның орнына оңайдан бастай отырып, ғылым хал, тәпсір, хадис, тарих, жағрафия пәндеріне көбірек мән берілуін басаайтты. Исмаил Гаспыралы тарапынан ашылған жәдид мектебі халық тарапынан қысқа уақыт ішінде қолдау тауып,

саны бірте-бірте арта түсті. Исмаил Гаспыралы «Тәржіман» газеті арқылы жәдид мектептері туралы көптеген мәліметтер беріп, халықтың ынтасын аттырса, екінші жағынан «Хожа-и Субян» атты оқулық арқылы жаңа оқу жүйесінің қалай жүзеге асырылатынын үйрететін еді [2, 39 б.].

Жәдидшілдік – түркілік әлеуметті-экономикалық кеңістікте пайда болған және исламның ауқымындағы рухани жаңғыру жолындағы әлеуметтік субъектілердің әрекеттерінің жиынтығы. Жәдидтік ағым ұлттық езгіге қарсы тұрған ағым болатын. Оның астарында ағартушылық принциптері арқылы қоғам мен адамды жетілдіру жатыр [1, 26 б.]. Осындай дүниежүзілік беделге ие болған жәдидшілер ислам мен түркі әлемінің санасына төңкеріс алып келді. Олар, біріншіден, математика, химия, жаратылыстану, қоғамтану, жағырафия пәндерін меңгерді, дінді ғылым дәрежесіне көтеруді көздеді. Екіншіден, әр халықтың өзінің тіл ерекшеліктеріне сай жазу-сызуын қалыптастырып, дыбысталуы бойынша әріптермен белгілеуді мақсат етті. Сол арқылы «Құранды» да әр ұлттың өз тіліне аударып, оның мағынасын сол тілде жеткізіп, түсіндіріп, дінді тек «жаттаумен» емес, санамен сіңіруді шарт етіп қойды. «Жәдидшілер руханият пен тектік, тілдік пен тарихи тұтастыққа жеткенде ғана жаһанды билеген жаһангерлердің аранына жұтылмай дін мен тілді, жерді сақтап қалуға болады деп есептеді. Бұлай істемеген жағдайда бет-бетімен кеткен мүһминдермен түркілердің бірінің басын біріне қоспай, шіркеулік және отаршыл жаһангерлердің оларды отарлап, текті аздыруы әбден мүмкін екендігін ғұламалар білді» [2, 43 б.]. Олар болжап қойған жоқ, өз бастарынан өткізді. Әсіресе, Ресейдің бодандық бұғауына түскен татар, ноғай, қырым татары, оған ілесе қазақ елі діни және саяси езгіні ет жүрегімен сезіп, рухани намысы ерте оялды. Жәдидшілердің ілімі Ресей империясының отарлау, шоқындыру, жерді жаулау пиғылына қарсы еді. Исламмен рухтанған түркі халқының бауырласуы, тілінің, дінінің, тарихының жазуының ортақ болуы өте қауіпті бағыт болатын. Дінге селсоқ, өзара алауыз, бірінің жазуын бірі оқи алмаса соғұрлым рухани тәуелденуге бейім болар еді. Сондықтан да патшалық Ресей тұсында да, Кеңестік Ресей кезінде де осындай ұлы бағыт саясат, ғылыми тұжырым ретінде қудаланып, оның жолын қуушылар жазаға тартылып, ілімі насихатталмай, тыйым салынды.

Жәдидшілік исламшылдықпен бір уақытта өркендеді, сондықтан екеуінің арасында ұқсастық өте көп. Екеуі де ислам дінін тұтынған, әрі езгідегі халықтардың арасында қалыптасты. Исламшылдық та жәдидшілдік сияқты ұлттық езгіге қарсы тұрып, артта қалушылықты жоюды аңсады. Бірақ жәдидшілдік дербес түрде Ресейде туды және оның талабы Ресейдегі мұсылман халықтарының қажеттіліктерін қамтыды [1, 27 б.]. Жәдидшілер тек исламның рөлін ғана айтып қойған жоқ, даму жолы ғылым-білімді, озық мәдениетте деп білді. Олар әйелдер теңдігін, мәдени-ағарту жүйесін кеңейтуді, кітап, газет-журнал таратуды, ұлттық өнер мен баспасөзді дамытуды, халықтың әл-ауқатын жақсартуды күн тәртібіне қойды. Жастар тәрбиесіне назар аударды, ана тілі мен орыс тілін оқытуға күш салды. Олар негізінен ислам діні жағында болды, ондағы кертартпа әдет-ғұрыптарға қарсы шығып, ағартушылық бағытты ұстанды.

XIX ғасырдың аяғында діни-ағартушылық бағыттағы поэзия өріс алды. Олардың ішінде Ақмолла, Әбубәкір, Нұржан, Мақыш, Мәшһүр Жүсіп, Шәді, Абай, Шәкәрім секілді ақындар өз уақытынан оза туған, қоғамдық болмыс пен қоғамдық сананың жаңа үрдісін бойына жинаған жаңа тұрпаттағы ақындар еді. Енді осы ақындарға қысқаша тоқтала кетсек [1, 28 б.].

Ақмолла Мұхамедиярұлы – жәдидшілік ағымның насихатшысы, орыс әдебиетінің ықпалын алған ақындардың бірі, Маржани жолын жалғастырушы. Ол қазақ өмірін, болашағын осы жаңа оқу құралы арқылы өзгертуге болады деп есептеді. С.Торайғыров, Тұрмағамбет Ізтілеуов, Омар Шипин, Сәбит Мұқановтар осы Ақмолла мектебінен өткен ақын-жазушылар. Ақмолла Маржаниге арнап Жоқтау-мәрсия жазған. Онда білімге деген мешеулікті сынап, дүмше молдаларды әжуа етеді. Халыққа Маржани жолын ұстап, білім, ғылымға ұмтыл, көзінді аш дейді. Ақын халық арасындағы надандықты, қараңғылықты шенеп, өнер-білімді дәріптейді [1, 29 б.]. Халықты мағынасыз өмір сүруді қойып, басқа ел сияқты мәдениетке жетейік, оқиық, өнер үйренейік деп насихаттайды. Уақыт өтіп барады, кеш қалмайық, ұйқыдан оянайық, өзге жұрттан біздің неміз кем деп толғанады.

Әбубәкір Кердері жасынан ислам жолымен жүрген, адалдықты, тазалықты, әділдікті сүйген жан. Бес уақыт намазын, отыз күн оразасын құр қалдырмай, құдайға құлшылығын төмендетпеген. Алланың ақ жолына жан-тәнімен берілген Қожа Ахмет Иассауи да Мүңкір, Нәңкір жайлы толғана айтқан. Әбубәкірдің пікірінше, шын мұсылман періштелердің сұрауына жауап береді, себебі, Алла кең, аса мейірімді. Ол өзінің еңбексүйгіш құлдарын жарылқайды. Олардың жарық дүниеде істеген кәсібін, берген садақасын, жасаған жақсылығын елеп, ескереді. Кімде ар-ұят болса, онда инабаттылық та бар, ал инабаты жоқ адамда әдеп те, иба да, кішілік те, кісілік те болмайды. Ақын сопы болудың оңай емес екендігін де өте орынды айтқан. Алланы бір деп тану, Мұхаммедті (Ғ.С.) хақ деп білу, Құранға шын деп бас ию өте қажет дүние, әрбір мұсылманға міндет. Нағыз мұсылман туған туыс, дос бауырына, айналасындағыларға қайырымды болуы керек. Мұсылман деп табыс таппай отыруға жол бермейді. Ислам діні әрбір мұсылманға білім алумен бірге адал табыс табуды, қажырлы еңбек етуді лайық көреді. Өз өлеңдерінде осыны айтып кетеді [3, 63 б.].

Нұржан Наушабайұлының 1910 жылы Қазан қаласында «Алаш» деп аталатын кітабы жарық көрген. Ақын өмір жайлы, оның өтпелілігі туралы, адамдар арасындағы қарым-қатынас, байлық пен кедейлік, жалғыздықтың қиындығын сыр ғып шертеді. Бүкіл дүниедегі жанды-жансыздың қожасы жалғыз жаратушы деп түсінеді. Ақынның тілегі, Алладан күткен рахымы бүкіл мұсылман баласының ортақ арманы. Ажал да, азап та, сор да күдіретті бір Құдайдың қолында екенін ақын өзі ғана мойындап қоймай, қалың жұртқа насихаттайды [4, 78 б.].

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы ағылып тұрған ақын, шежіреші, ғұлама, тарихшы, этнограф, терең ойшыл еді. Ол бір жаратушы Алладан басқаға мойын бұрмаған діндар да еді, аузына арам салмаған тахуа да еді. Халық қойған «Мәшһүр» деген атына лайық жан еді. Көзі тірісінде бүкіл қазақ еліне аты

шығып, «үш жүздің» жүйірігі атанды. Мәшһүр Жүсіптің қоғамдық-саяси, әлеуметтік жағдайларға арнап жазған өлеңдері өте көп, әсіресе оқу-ағарту мәселесіне көп көңіл бөлген, ел-жұртты оқу-білімге, өнерге, еңбекке шақырған өлеңдері сол кез үшін маңызды. Халықтың қиындық көріп отырғаны өнер-білімнің жоқтығынан деп, егер жұрт сауатты болса осынша қиналмас еді дейді. Қазақ ағартушыларының жәдиттікке көзқарасы жайында ғалым С. Дәуітұлы М. Көпеевтің ағартушылық қызметі барысында жәдиттік идеяны қолдап, өз өмірінде белсенді түрде насихаттағаны жайында былай ой қорытады: «Өзі көп жылдар бойы бала оқытты. Жәдитті қатты қолдап қуаттаған. Бұл сол кездің жаңа бағыттағы оқу үлгісі еді. Ол осы оқу үлгісін жай ғана жақтап қоймай, нақты іс-әрекет еткен» [5, 13 б.].

XIX ғасырдың ортасында Қазақстан территориясында мұсылман мектептері мен медреселерде оқытушылардың басым бөлігі татар молдалары болды. Қазақтың алдыңғы қатарлы зиялылары осы татар молдаларынан бастауыш білім алып, алыс мекендерде мұсылмандық сауаттылықты таратқан. Бұл саяси үрдістің Қазақстандағы мұсылмандық оқу-ағарту саласының дамуына мұрындық болған. Мәселен, қазақтың тұңғыш ағартушыларының бірі Ш.Ш. Уәлиханов та алғашында ауыл молдаларынан, татар медреселерінен білім алып мұсылмандық оқу жазуды меңгерген. Кейіннен жәдидшілдіктің негізін қалаушы, ағартушы Ш. Маржанимен танысады, оған ағартушылық еңбегі үшін жоғары баға беріледі [3, 63 б.].

Дәстүрлі исламдық білім беруді реформалаудан бастаған жәдидшілдік дәстүрлі мұсылман қоғамдарын жаңғырту және Ресейдің қоғамдық-саяси өміріндегі мұсылмандардың рөлін арттыру үшін ислам интеллектуалдарының, негізінен, Ресей империясының түркі халықтарының өкілдерінің кең қозғалысына айналды.

Әрине, өздерін жәдид деп атайтындар арасында модернистер, батысшылар, секуляристер және т.б. төтенше көзқарастардың жақтастары болуы мүмкін деп жоққа шығармауға болмайды. Жәдидтерді отаршылдыққа қарсы күрескерлер ретінде көрсету олардың еуропизмді елемеу үрдісі бар ретінде көрсетеді. Сондықтан, қазіргі уақытта жәдидшілдіктің мәнін Батыстың дауына шынайы исламдық жауап ретінде анықтау өте маңызды. А.Беннигсеннің жәдидшілдік ислам өркениетінің «алмазы» деп атаған дұрыс екен [6, 55 б.].

Жас қазақ интеллигенциясы мен дамыған мұсылман дінбасылары прогрессивті мұсылман интеллигенциясының барлық көзқарастарын жан-жақты қолдана отырып, өз халқының қараңғы және надандықтарымен күрескен. Сондай-ақ, исламды реформалау және оның аймақтың буржуазиялық дамуына бейімделуі, руханилықтың білім беруге ықпалының шектелуі, ұлттық өнер мен әдебиеттің дамуы, әйелдердің тең құқылығы үшін мектептерде ұлттық тілде сабақ бергені үшін сөз сөйледі. 1921 жылы Г. Сафаров: «жәдидшілдік мұсылман интеллигенциясы алдында» мектеп реформасын, жаңа емле енгізуді, араб және ежелгі грек схоластизмін ұлттық мәдениеттерді оқытудан және дамытудан шығаруды талап етеді деп жазды [7, 56 б.].

Жәдидшілдіктің пайда болуының бірнеше себептері бар. Ислам әлемінің жалпы дағдарысы XVIII ғасырда басталғаны белгілі. Осы кездесу суфизмді адамның өзін-өзі белсендірудің рухани негізі ретінде қайта тудыру құбылысы пайда болды. Суфизм әрдайым мәдениет пен моральдің катализаторы болды және уақыттың қиындықтарына жауаптар тапты және қазір ол тірі даналықтың көзі болуды тоқтатты, сондықтан мұсылман мәдениеті өз динамизмін қалпына келтіре алмады [2, 28 б.]. XIX ғасырда суфизм өз мәнін өзгертіп, Ишанизмге айналды, сондықтан жәдидистердің пайда болуының алғашқы себебі, яғни, ағартушылар, реформаторлар табиғи құбылыс болды. Олардың қызметі қисықтыққа, әрекетсіздікке, догматизмге, фанатизмге, антиинтеллектуализмге қарсы бағытталған.

Қазақ зиялылары арасында қазақ халқының дамуын тек ағарту мен білім беру арқылы жүзеге асыруға болатынын пайымдаған Шоқан Уәлиханов, Салық Бабаджанов, Мұса Шорманов және Ыбырай Алтынсаринді атап өту қажет. Жәдитшілдік қазақ қоғамының ұлттық даму жолдарын түсіну және табудың маңызды кезеңіне айналды. Білім реформасы басты тақырыпқа айналды.

Қазақстанда жәдитшілдік идеясының таралуын XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы қазақ зиялы қауымы қолдаған болатын. Абай Құнанбаев, Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Шәкәрім Құдайбердіұлы және Ғұмар Қарашев сынды көрнекті тұлғалар білім беру саласына жаңа әдіснаманы (усули-жәдит) енгізудің белсенді жақтаушылары болды. Мысалы, Ғұмар Қарашев (1876-1921) бұл жайлы мынадай пікір өрбітті: «Ешбір халық көшпе халінде жүріп, өнерлі, білімді ел бола алмады. Керісінше, тарихта білім мен өнер тек отырықшы өмірге көшіп, медреселер мен мектептер салынғаннан кейін және әлеуметтік өмірге тәртіп пен заңдылық енгізілгеннен кейін келген» [2, 556.]. Жәдитшілдік қозғалысы діни мектептерде Еуропалық білім беру элементтерінің біртіндеп енгізіле бастауына ықпал етті. Мәселен, 1907 жылға қарай Жетісу облысында 15 орыс мектебінде 222 оқушы оқыса, 243 мұсылман мектебінде 6076 оқушы білім алды. Бұл жағдай патша үкіметінде үлкен алаңдаушылық туғызды. Үкімет Орынбор, Уфа және Қазан қаласында басылып шыққан қазақ тіліндегі материалдардың мазмұны отарлық билік үшін зиянды деп ойлаған, сондықтан усули-жәдит мектептерді ресми билік үшін зиянды деп санап, олардың қызметіне үзілді-кесілді қарсы болды. Осылайша, Түркістан генерал-губернаторлығы милиция басқармасы мұрағатындағы есептердің бірінде (1914) Міржақып Дулатовтың (1885-1935) Орынбордағы «Уақыт» баспаханасынан жарық көрген «Оян қазақ» кітабы «қазақ халқын орыстарды қуып, қазақ мемлекетін қалыптастыруға шақырады» деген жазуларды оқуға болады [2, 56 б.]. Алайда, іс жүзінде Дулатовтың «Оян қазақ» өлеңі отандастарымызды жаңа өмірге, басқа халықтардан жақсы нәрселер үйренуге және ғылым мен білімге ұмтылуға шақырады. Басқа да маңызды еңбектер арасында Ахмет Байтұрсыновтың (1873-1937) «Маса» атты өлеңдер жинағын атауға болады [8, 29 б.]. Халықтың мүшкіл халі мен сауатсыздық деңгейіне арналған еңбек білім, ғылым және мәдениет туралы жазылған. Исмаил Гаспралының жәдиттік идеясын ағартушы Ахмет Байтұрсынұлы қолдап, оны

өзінің жаңа қазақ жазуын жазуда пайдаланады. Біз оны Ахметтің 1912 жылы Орынбор қаласында басылып шыққан «Оқу құралы» атты кітабынан көре аламыз. Оған қоса ол өз кітабын (усули саутие) дыбыс әдісі жолымен жазғанын айтады және де оны Исмайл бейдің шығармалары негізінде деп көрсетеді [2, 56 б.].

Әлихан Бөкейхановтың (1866-1937) «Тұр қазақ» атты еңбегі де халықты білім және мәдениет деңгейін арттыру арқылы белсенділік танытуға шақырады. Жәдитшілдікті қолдаған қазақ ағартушыларының қызметін қарастырғанда, XX ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының білім беру іс-шаралары арқылы халықтың білімге деген қызығушылығын оятып, айналасында болып жатқан оқиғаларға бейтарап қарамауына ықпал жасағанын атап өткен жөн. Қазақ зиялыларының көшбасшылары халықтың саяси жағынан көзін ашу үшін оның бойында білімге деген құлшынысты ояту, сауатсыздықты жою қажет екенін түсінді. Олар «Қазақ», «Қазақстан» және «Айқап» сияқты ұлттық газет-журналдарда адамдарды білім алуға шақырып, өркениет пен қазақ халқының қалыптасуына зор үлес қосты. Жәдитшілдік идеологиясы тұрғысынан қазақ ағартушылығының міндеттерін тұжырымдамалық деңгейде айқындаған зиялы қауым мен ағартушылар жайлы айтқанда ұлы ағартушы және философ Абай Құнанбаевты (1845-1904) атап өту қажет. Абайдың Пушкин, Лермонтов, Некрасов, Толстой, Тургенев, Салтыков-Щедрин, Достоевский, Чернышевский, Спенсердің «тәжірибесі», Льюистің «Позитивті философиясы» және Дрейпердің «Еуропаның зияткерлік даму тарихы» атты шығармалармен танысуы оған орыс және Еуропа мәдениетімен жақындасуды қамтамасыз еткен мәдени реформатор болуына, әрі араб-мұсылман философиясының негіздерінің бірі болып табылатын ағартушылық либералдық исламның негізінде ағарту идеяларын уағыздауына мүмкіндік берді [8, 30 б.].

XX ғасырдың басындағы көптеген қазақ ақындары Абайдың ағартушылық идеяларынан шабыт алды. Қазақ ақыны Әндібаев («Менің жастық шағым», 1907) жазғандай: «Егер Мұхаммед пайғамбардың өсиеті бойынша шеберлік пен білімге ұмтылатын болсақ, көшбасшымыз қазақ болар еді, жеріміз нашарлап, малымыз азаймайтын еді, ешкім де жерімізді тартып алмайтын еді». Бірақ «Бұл қиындықтарды күшпен емес, тек білім арқылы еңсере аламыз ба?». Тағы бір ақын Муштак өзіне «Білімнің арқасында қазақтардың көзі қайтадан ашылады ма және жауға қарсы шыға алады ма?» деген риторикалық сұрақ қойып, былайша жауап беруде: «Адамдар білімді болса, оларды ешқандай жауалмайды»; «Біліммен қаруланған және ізгі істер істейтін адамды ешкім жеңе алмайды [8, 31 б.].

«Қазақ» газеті мен «Айқап» журналы бүкіл алдыңғы қатарлы қазақ интеллигенциясы жиналған, халықтың шынайы мінбері мен дауысына айналды. Қазақ зиялыларының көзқарастары өз халқының және Ресей империясының аумағында тұратын барлық мұсылмандардың қорғауында бір жолмен байланыстырылды. Бірақ мұсылмандықты одан әрі дамыту, жалпы қазақ халқы өмірінің болашақ құрылымы тұрғысынан алғанда, қазақ интеллигенциясының өкілдері арасында түрлі көзқарастар болды. 1914 жылы өткен мұсылмандардың Бүкілресейлік съезінде халықтың болашақ дамуы туралы көзқарастар

айырмашылығы айқын көрінді. Бұл жерде сөйлеген қазақ зиялыларының жетекшілері А.Бөкейханов пен Б.Карататаев исламның дамуына, қазақ халқының тілі, мәдениеті мен салт-дәстүріне қатысты түрлі көзқарастарын қорғап шықты [9, 175 б.].

Қазақтың алдыңғы қатарлы исламы алдында – М. Қашимов, Ш. Құдайбердиев, М. Көпеев қазақ зиялыларының басшыларының қызметін қолдап қана қоймай, сонымен қатар «қазақ» газетінің айналасында жиналған зиялы қауымның барлық бастамаларына белсене араласып, кейін мемлекет басшысына айналды – Алаш Орда.

Осылайша, жәдитшілдік ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасырдың басында қазақ ағартушылығына үлкен әсеретті. Жәдидшілдік патша өкіметінің отарлық саясатына қарсы бағытталды. Түркі халықтарының ерікті әрі өркениетті болуын қалады. Мұсылмандық хадими мектептердегі ғасырлар бойы өзгеріссіз сақталып келген оқу-тәрбие жұмыстарының жүйесін жаңа заман талабына сәйкестендіріп, қайта құруды ұсынған ілгерішіл бағыт ұстанды. Мектеп-медреселердегі өз беделдерінен айырылып қалғысы келмеген кейбір дін иелері Жәдидшілдікті шариятқа қарсы әрекет ретінде бағалады. Жәдидшілдікке патша өкіметі тарапынан да қысым көрсетілді. Бұл жағдай қазіргі таңда даму жолында тарихи таңдау алдында тұрған қазақ қоғамы үшін үлгі бола алады.

ӘДЕБИЕТ ТІЗІМІ

1. Ошакбаев Ж.Б. Қазақ қоғамының ХІХ ғасырдың соңындағы діни-философиялық ұстанымдары. // История философии. – 25-29 б.
2. Гаспринский И. Россия и Восток. – Казань: Татарское книжное издательство, 1993. – 132 с.
3. Машанов А. Әл-Фараби және Абай. – Алматы: Қазақстан, 1994. – 192 б.
4. Кердері Ә. Қазағым. – Алматы: Жазушы, 1993. – 129 б.
5. Наушабайұлы Н. Алаш. – Қостанай: Баспа үйі, 1997. – 25 б.
6. Бенингсен А. Мусульмане в СССР. – Париж, 1983. – С. 79.
7. Сафаров Г. Колониальная революция (Опыт Туркестана). – Алматы, 1996. – 88 с.
8. Кенжебаев Б. Әдебиет белестері. – Алматы: Жазушы, 1986. – 398 б.
9. Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. – Алматы: Атамекен, 1995. 340 б.

Течение джадидизм появилось как направление против национального деспотизма. В его основе лежит совершенствование человека и общества через просвещение. Джадидизм родился в России и его принципами было удовлетворить потребности мусульманских народов. Путь развития джадидистов это наука, образование и передовая культура. Они ставили на повестку дня вопросы равенства женщин, расширения культурно-просветительской системы, распространения книг, газет и журналов, развития национального искусства и прессы, улучшения благосостояния народа. Обращали внимание на воспитание молодежи, прилагали усилия для изучения родного и русского языков.

Ключевые слова: джадидизм, духовная свобода, национальный деспотизм, ислам, казахская интеллигенция, казахский народ, всероссийский съезд, суфизм, джадидистская идеология, царская власть.

The Dzhadidism movement appeared as a direction against national despotism. It is based on the improvement of the individual and society through education. Dzhadidism was born in Russia and its principles were to meet the needs of Muslim peoples. The [Dzhadidist](#) development's way is science, education and advanced culture. They put on the order of the day the issues of women's equality, expansion of cultural and educational system, distribution of books, newspapers and magazines, development of national art and press, improvement of the people's well-being. They paid attention to the young people's education and made efforts to study their native and Russian languages.

Key words: dzhadidism, spiritual freedom, national despotism, Islam, Kazakh intellectuals, Kazakh people, All-Russian congress, sufism, dzhadidist's ideology, reign.

УДК 94 (574)

Р.С. Альжанова, Қазақстан Республикасы Ұлттық ұланы Әскери институты жалпы білім беру кафедрасының доценті, тарих ғылымдарының кандидаты, капитан.

З.К. Картова, М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университетінің тарих және әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының доценті, тарих ғылымдарының кандидаты.

МҰСЫЛМАНДАРДЫҢ САЯСИ ПАРТИЯЛАРЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ҚЫЗМЕТІ

Қазақ халқын отарлаушылар қазақ елінің жері мен табиғатын ғана иелік етіп қана қойған жоқ, олар қазақ халқын рухани жағынан да отарлады. Қазақстанда отаршылдыққа қарсы түркішілдік, исламшылдық, ұлттық-демократиялық, социал-демократиялық қозғалыстар мен саяси партиялар қалыптасты. Қазақстанның жергілікті халқы түркі тілдес халқынан болған еді. ХХ ғасырдың басындағы ұлт-азаттық қозғалыстың идеясы панисламизм мен пантүрікішілдік тегі мен тағдыры бір түрік халықтарын жақындатты. Қазақстандағы мұсылман саяси партиялары: «Бүкілресейлік мұсылман одағы», «Шура-ислами» (Ислам кеңесі), «Шура-улема» (Діни қауым кеңесі), Иттифок – эль-муслимин (мұсылмандар одағы). Бұл ағымдардың саяси өзегін интеллигенция өкілдері, соның ішінде ұлттық интеллигенция өкілдері құрады.

Түйін сөздер: мұсылман саяси партиялар, ұлт-азаттық қозғалыс, кадеттер, петиция, мемлекеттік дума, ұлттық демократиялық партия, қазақ

интеллегенция, либералды-демократиялық бағыт, демократиялық қозғалыс, түрік халықтар.

XX ғасырдың басында қазақ өлкесінде ұлттық саяси партияларының алғышарттары қалыптасты. Бұл қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысының басты кезеңінің бірі болды. Қазақ халқын отарлаушылар қазақ елінің жері мен табиғатын ғана иелік етіп қана қойған жоқ, олар қазақ халқын рухани жағынан да отарлады. Оған дәлел ретінде 1907 жылы М.Дулатовтың «Қазағым менің, елім менің» атты мақаласында былай деп ашына жазған: «...ең алдымен қазақ халқы – Ресейге тәуелді халық. Оның ешқандай правосының жоқтығы ыза мен кек тудырады. Халықтан жиналатын салық қаражатының көп бөлігі халыққа тіпті керек емес нәрселерге жұмсалады. Өздеріңіз көп жазбай байқап отырғандай, чиновниктер, урядниктер кедей қазақтарды ұрып-соғып, малдарын тартып, ойына не келсе соны істеді. Енді чиновниктер біздің дінімізге, атадан мұра болып келе жатқан әдет-ғұрыптарымызға, біздің молдаларға да тиісті неке мәселелеріне араласа бастады, діни кітаптарды тұтқынға алды. Енді бұл чиновниктер қазақ даласына мыңдаған мұжықтарды жер аударып қазақтардың суымен шұрайлы жерлерін тартып әперуде. Чиновниктерде арқалаған олар өздеріне жайлы қазақ жерлерін еркін иемденуде. Бұлар сорлы қазақтарды ұрып-соғып, бар мүлкін тартып алып кетуде» [1, 30 б.].

Осылайша Қазақстанда отаршылдыққа қарсы ұлттық сұраныстарға жауап беруге бағытталған идеялар, қозғалыстар мен саяси партиялар құрыла бастады. Қазақ халқының демократиялық интеллигенция жетекшілері, патшалық Ресейдің халықты қорлайтын отарлау саясатының мәнін әшкерелеуді, қазақ ұлтын этнос ретінде сақтап қалу үшін оның келешегіне қауіп төндіріп отырған Ресей үкіметінің жан-жақты экспанциясын тоқтатуды мақсат етті. Тағы айта кететін жәйт заң шығарушы мен басқарушы үкіметтің алдына кадеттер ұсынған әр түрлі петициялар мен талап-тілектер қою демонстрациясын және түрлі шерулер ұйымдастыру, мемлекеттік думаға белсенді араласу мен парламентке халық өкілдерін өткізу үшін күресуді мақсат етті. Сол себепті 1905-1907 жылы қазақ интеллегенциясы кадеттері ұсынған Ресей қоғамын реформалау жолында жүргізілген саяси науқандарға қатысудан белсенділік көрсетті. Олар қазақ халқының уездер мен болыстар жүйесін қалыптастырудың отарлық сипатын өзгертуді талап етті. Қазақ интеллегенциясы қоғамдық-саяси қызметінің бағыты ол Ресейден Қазақстанға келіп жатқан орыс мұжықтардың мекемелерінің қызметін тоқтату үшін саяси күрес жүргізді. Ұлттық-либералды қазақ интеллегенциясы қоғамның саяси өмірін өзін үкіметпен жергілікті халық бұқарасын байланыстыратын күш ретінде көрсетуге ұмтылды [1, 38 б.].

Ә. Бөкейханов ұлттық демократиялық партияны құруды көздеді. Бірақ, жалпыұлттық байланыстың, халықтың қайта өркендеуінің, өз рөлінің санасына қол жеткізетін жалпыұлттық газет ұйымдастыру шешеді. Газеттің шыққан жері Орынбор болды. Газет «Қазақ» деп аталды (1913-1918 жылдар), редакциядағы жұмысқа ұлттық интеллигенцияның көрнекті өкілдері тартылды. Бұл ақын, прозашы М. Дулатов (1885-1935 жылдар), оның «Оян, қазақ» өлеңдер жинағы 1909 жылы жарық көрді. Кітаптың тақырыбы XX ғасырдың басындағы ұлттық-

басқыншылықты халыққа манифест болды, оның барлық таралымын патша өкіметтері тәркілеген. М.Дулатовтың 1910 жылы жарық көрген «Бақытсыз Жамал» романы сол кезеңдегі бүкіл қазақ әйелдерінің жағдайына арналған. Ол сондай-ақ «Азамат» (1913 жыл), «Терме» (1915 жыл) өлеңдер жинағының авторы. «Қазақ» газетінің редакторы ақын, аудармашы, лингвист, педагог А. Байтұрсынов болды [2, 184 б.]. Оралда қазақ съезін шақыру бастамашысы және Кадет партиясының ұлттық филиалын құру бастамашысы А.Бөкейханмен бірге Әбілхайыр ұрпағы Б. Қаратаев (1860-1934) болды. Ұлттық интеллигенция арасында түрлі идеологиялық және саяси көзқарастар мен тенденциялардың көрінісі қазірдің өзінде «Қазақ» газет және «Айқап» журналы (1911-1915) болды. «Қазақ» газеті либералды-демократиялық бағыттағы идеяларды білдірді, оның айналасында Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов және басқалар шоғырланды. «Айқап» баспасы мен редакторы М. Сералин болды, журналда Ж. Сейдалин, Б. Қаратаев, С.М. Торайғыров, С. Сейфуллин, Б. Майлин жұмыс істеді. Бұл басылымдарды жалпыұлттық идеяларды, қазақ халқының отарлық жағдайында мүдделерін білдіргені біріктірді [2, 185 б.].

1905-1907 жылдардағы революциядан кейін Қазақстанда қоныс аудару саясаты айтарлықтай жанданды, бұл аграрлық мәселенің күрт шиеленісуіне, отаршылдықтың күшеюіне алып келді және XX ғасырдың екінші онжылдығының басында еңбекшілердің ұлттық және әлеуметтік қысымшылыққа қарсы шығуымен тағы да ерекшеленді. 1911 жылдың мамырында «Атбасар мыс кеніштері» акционерлік қоғамының жұмысшылары ереуілге шықты. 1912 жыл демократиялық қозғалыстың жаңа өрлеуінің кезеңі болды: Байқоңырдың көміршілерінің ағысы болды, ереуілдер мен митингілер Семейде, Торғай уезінде, Омбы, Орынбор, Петропавл, Өскемен, Доссор, Ембі кәсіпшіліктерінде өтті [3, 184 б.].

Қазақстанның көпұлтты мемлекет ретінде дамуының негізгі ерекшелігі, оның жергілікті халқы түркі тілдес халқынан болуынан еді. Мұсылмандар ынтымақтастық идеясы ұлт санасындағы ұлт-азаттық қозғалыстағы «дін бірлігі» түрік халықтарының бір туғандығы, олардың тарихи тағдырының бірдейлігі туралы ұғымдар тығыз байланыста екенін аңғартады. [2, 185 б.].

XX ғасырдың басындағы ұлт-азаттық қозғалыстың идеясы панисламизм мен пантүрікшілдік тегі мен тағдыры бір түрік халықтарын жақытдатты. Түрік халықтарының ұлт-азаттық күресі таңдау бірігу негізінде болды. Оларды исламшылдыққа немесе түрікшілдікке бет бұрғызу еді. Қазақстанға пантүрікшілдік пен панисламдық ағым XIX ғасырдың соңында келді. Идеяның жақтастары дінбасылар, буржуазия мен интеллигенция өкілдері болды. Қазақстандағы жәдидшілер мектептер ашып, онда жаратылыстану, тіл, әдебиет сияқты пәндерді енгізсе, Ресейдегі панисламизм жақтастары жалпыресейлік мұсылман съездерін ұйымдастырып отырды.

1905 жылы «Бүкілресейлік мұсылман одағы» құрылды. Осы идеялар негізінде Ақпан революциясынан кейін біраз саяси партиялар сахнаға шықты. Атап айтқанда, «Шура-ислами» (Ислам кеңесі), «Шура-улема» (Діни қауым кеңесі). «Шура-ислами» ұйымына өзбек халқының көрнекті қайраткері М.Қ. Абдурашидханов жетекшілік етті [19]. «Шуро-и-ислам» ұйымы өлке

мұсылмандарының мүддесіне орай Уақытша үкіметті қолдап, үкімет орындарына мұсылмандардан өкіл енгізуді мақсат етті. Сонымен қатар аталмыш ұйым мыналарды жүзеге асыруды көздеген еді: қазіргі кездегі алдыңғы қатарлы қоғамдық-саяси көзқарастардағы мұсылмандарды насихаттау; ортақ мақсат үшін мұсылмандарды біріктіру; ескі билік өкілдерін жаңа өкілдермен ауыстыруды ұйымдастыруда тұрғындаға көмектесу; болуы мүмкін ұлтаралық шиеленістің алдын алу және арандатушылыққа қарсы күрес; өлкедегі барлық ұлттар мен олардың ұйымдарымен байланыс орнату, сондай-ақ мұсылмандардың негізгі мақсатымен оларды таныстыру [19].

Ресейлік революциядан бастау алған жалпыресейлік мұсылман одағы біріншіден: Мемлекеттік Думадағы түрік және басқа да мұсылман халықтарының ең өзекті саяси және әлеуметтік мәселелерін қоюға, оларға отаршыл биліктің назарын аудартуға мәжбүр болды. Екіншіден: татар, қазақ және басқа мұсылман елдерінің ұлт-азаттық қозғалысының ширауына қолдау жасап отырды. 1910 жылы жарияланған Ә.Бөкейхановтың «Қырғыздар» атты мақаласында, «Қырғыз халқының арасында», - деп, «саяси партиялар әлі пайда болған жоқ. Орыстандыру саясатының ауыртпалығын көтерген басқа шет аймақтардың халықтарындай, қырғыз халқы да үкіметке қарсы пікірде және орыстың оппозициялық партияларына көңіл қояды [18, 399 б.]. Жақын болашақта, қырғыздар арасында қалыптасып келіп екі саяси бағытқа сай екі саяси партия құрылуы мүмкін. Оның бірін ұлттық-діни бағыттағы деп айтуға болар, ал оның мақсаты қырғыздарды басқа мұсылмандармен біріктіру болмақ. Екіншісі қырғыз келешегі кең мағынадағы батыс мәдениетін енгізуге байланысты деп есептейтін бағыт. Бірінші бағыт мұсылман-татар партияларын үлгі тұтар, екінші оппозициядағы орыс партияларын, атап айтқанда, халық бостандығы партиясын үлгіетпек» [18, 399 б.]. Бұл ой тұжырымдары Петербург қаласында А.И. Костянекийдің редакциясымен жарық көрген.

1905-1907 жылдары революция кезінде қазақ қоғамында қазақ интеллигенциясы қатарында ұлт мәселесі жөніндегі идеялар пайда болды. Осы жылдары қазақ интеллигенциясы тарапынан Ресей жеріндегі саяси партияларды қазақ жеріне тарту жұмыстары жасалынды. Мысалы, 1905 жылы Кадет партиясының бастауыш ұйымын құру жүргізілді [19].

I-III бүкілресейлік мұсылмандар құрылтайдан кейін, «Мұсылман партиясы қоғамының» құрылуы басталды. I Дүниежүзілік соғыс, шығысты отарлау жедел түрде өтіп жатқаны А. Байтұрсыновтың 1913 жылы «Қазақ ұлтының өмір сүруінің өзі проблемаға айналды» деп жазғаны дәл келіп, ұлттық мәртебені көтеру мәселесі алға шықты. 1916 жылғы ұлт-азаттық революция қазақ интеллигенциясын либералдық-демократиялық зиялылар тобы мен социал-демократиялық тобы болып бөлінуіне әкеліп, алғашқы ұйымдар мен қозғалыстардың басталуына алып келді [18, 400 б.].

1917 жылы 27 ақпанда Ресейде буржуазиялық-демократиялық төңкеріс болып, монархия құлайды. Петроградтағы оқиғаны Қазақтар қуанышпен қарсы алды. Бұл фактіге олар сан ғасырлық күрестің нәтижесінде, 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалыс мақсаттарының қанағаттандыруы деп қарады. Ал Ақпан төңкерісі патша өкіметінің геноцид саясатына тежеді, ұлт саясаты саласында

өзінің жалпы азаматтық мұраттарды – бостандықтарды, халықтардың теңдігін қолдайтынын мәлімдеді. Семейде, Петропавлда, Қостанайда, Оралда, Өскеменде Ақпан төңкерісінен кейін Кадет ұйымы құрыла бастады. Партия мақсаты: біртұтас Ресей, конституциялық монархия құру, қоныстандыру саясатын қолдау еді. Кадеттер басқа саяси партиялармен солдат казармаларында соғысқа қарсы, бүкіл үкімет билігінің жұмысшы және солдат депутаттары кеңестерінің қолына көшу жолында митингілер мен пікір сайыстар өткізді [19].

1917 жылы өлкенің ірі қалаларында, уездердің көпшілігінде, болыс орталықтарының бір бөлігінде Эсер (СР) партиясының ұйымдары құрылды. Осы ұсақ партия «жерді оны өңдейтіндерге беру керек», «жер бүкіл халықтың меншігі» деген ұрандары, Түркістандағы съезде патша өкіметінің отарлау саясатының айыптауы оны уақытша табысқа әкелді. Осы жылы барлық кеңестер солардың қолында болды [19].

Халықтың ауыр жағдайына байланысты 1917 жылдың жазында, бірнеше съезд өтті. Ташкентте өткен съезде эсерлер партиясы Түркістан өлкелік съезді іс жүзінде Орта Азия мен Қазақстанның жергілікті халқына ұлттық автономия беруге қарсы шықты. Сонымен қатар қазақ өлкесінде діни сипаттағы партиялар құрылды. Мұсылмандардың Бүкілресейлік съезінен кейін осы жылдың 17-20 қыркүйегінде Түркістан және қазақ мұсылмандарының съезінен кейін Иттифок –эль-муслимин (мұсылмандар одағы) партиясының құрылғанын жариялады. Бұл тұңғыш мұсылман партиясы Түркістан федералистердің партиясы болды. Осы сияқты Қазақстанның оңтүстігінде 1917 жылы 14 наурызында Шура - ислами ұйымы құрылды. Бұл ұйым ұлттық-демократиялық бағытта, және саяси күштері Алаш партиясымен қарым қатынаста болды. Шура–ислами Қоқан қаласында өткен Бүкіл Түркістандық төтенше IV съезінде Кеңес үкіметін мойындамау мен Түркістан автономиясын құру туралы шешімін 1917 жылдың 22 қарашасында қабылдайды [19].

Түркістанда ұлт бағдарламасын нақты іске асыру нәтижесі болды. Империялық ойлаумен шовинистік көзқарастың ұлғаюы ұлттың өзін-өзі билеу идеологиясын большевиктердің жете бағаламауын көрсетті. Ташкент Кеңесі 1918 жылы қаңтарда мұсылман үкіметін жоймақшы болды. 5-ші ақпанда Қоқан қаласы шабуылмен өртелді. Ресей Республикасындағы аймақтық автономия идеясын ұсынды. Съезде «Түркістан федерациялық республикасы» парламенттік республика негізінде құрылуға тиіс деп белгіледі. Құжаттардағы талдау көрсеткендей, Шура - ислами сияқты, Шура-улема де Түркістанды Ресейден бөлудің идеяларынан аулақ болды. Бұл саяси ағымдар шариғат пен әдет негіздерін қорғаумен қатар, адамзат қоғамының демократиялық нормаларын да қорғады. Бұл ағымдар және солардың негізінде иттифок-эль-муслимин партиясының бағдарламалық идеялары патша үкіметіне қарсы біртұтас демократиялық блокқа қосыла алатынын аңғармау қиын емес. Революцияның дамуы, саяси тайталастың өрістеуі ұлттық негізінде топтасуы жүріп жатты.

Мәскеуде өткен Бүкіл Ресей мұсылмандар съезінде, империяны мекендеген мұсылман халықтарының ортақ мәселелері қарастырылды,

мұсылмандарға үндеу, мұсылмандардың ортақ органдары туралы, Ресейдің мемлекеттік құрылысы, аграрлық, әйел және жұмысшы мәселелері, Құрылтай алдында сайлауына дайындық, әскери мәселе, діни мәселе, оқу ағарту, жергілікті басқару, соғысқа көзқарас, Ресейлік мұсылмандарының Орталық бюросы туралы.

Осы тұста құрылған Түркістандық Ерік партиясын да назардан тыс қалдырмаған жөн. Себебі, бұл партия ұлт мәселесіне көп көңіл аударды. Бұл партияның құрылуына қазақ Жанұзақов, башқұрт Вавилов, өзбек Әріпов бас-көз болды. Партияның құрылуы 1926 жылға дейін созылды. Оның ерекшелігі-бағдарламасында бір емес, бірнеше ұлттар мен халықтардың алдындағы көкейкесті мәселелерінің көтерілуінде жатыр, яғни оның жетекшілері ұлттық мүдделерден гөрі ұлтаралық мәселелерді көре білді, жалпы халықтық мақсаттарды саралауға жеткізді [4].

1905 жылы басталған Алаш қозғалысы 1917 жылы қайта Алаш партиясы болып жалғастырылды. Негізгі бағыты – реформистік жолмен қазақ елін жаңа белестерге көтеру. Ал мақсаты – қазақ халқын отарлық негізден азат ету, автономиялық ұлттық мемлекет құру. Ә. Бөкейханов «Қазақтарға, жаңарған Ресей азаматтарына» деген мәлімдеде былай деді: «...Ресейдің барлық халықтары үшін бостандықтың, теңдіктің және туысқандықтың күні туды. Жаңа қоғам мен жаңа үкіметті қолдау үшін қазақтар ұйымдасуы керек. Жаңа қоғамды қолдайтын барлық ұлттармен байланыса жұмыс істеу қажет. Жер мәселесін тез арада талқылаңыздар. Біздің ұранымыз демократиялық республиканы және жерді одан мал шаруашылығы мен егіншілік арқылы табыс алатындарға беру. Құдайдан, басқадан қорықпаңыздар. Әділет жолымен жүріп, жаңа үкіметті қолдаңыздар. Министрліктің азық-түлік жөніндегі өкілдермен майдандағы өзіміздің жұмысшыларға көмек көрсетуіміз керек. Халықтың пікірін жеткізіңіздер» [5, 195 б.].

Автор үндеуінде, алдағы атқарылар негізгі үш саласы бойынша басты мақсат-міндеттерді айқындағандығын аңғару қиын емес. Олар: 1. Саяси әрекетте бірінші орында жалпыресейлік проблемалар, әсіресе үкімет туралы және мемлекеттік құрылыс мәселелері тұру керек. 2. Көшпелі және отырықшы халықтардың мүдделерін есепке алып, аграрлы мәселелердің жиынтығын ешбір кешіктірмей саяси күрестің күн тәртібіне қою керек. 3. Құрылтай жиналысына тиянақты дайындықтар жүргізу бұрынғы қорғалықтық пен бас июшіліктен құтылу жолында халықтың бірлігін нығайту қажеттілігі [5, 196 б.].

Ә. Бөкейханов 1917 жылы 28 наурызда «Речь» газетінде «Заңсыз тартып алынған жерлерді қазақтарға дереу қайтарып беруді» талап етті. «Алаш» партиясы атпен танылған ұлттық-демократиялық қазақ зиялыларының өтпелі кезеңдегі саяси ұйымы халық санасының қозғаушы күшін міндетін жалпы алғанда заман талабына сай адал атқарды [5, 196 б.]. Алаш шын мәніндегі дәстүрлі саяси партия болып қалыптасып үлгермегенімен, іс жүзінде саяси ұйым ретінде қоғамдық қозғалыс дәрежесінен әдеттегі партияға өту кезеңі бастан кешкен өтпелі саяси ұйым болғандығына қарамастан, қоғамдық саяси өмірде араласа бастаған кезде түбірлі екі ұлттық мақсат – қазақ халқын отарлау езгіден құтқаруды және қазақ қоғамын өркениетті елдер қатарына жеткізуді

өзіне басты нысана етіп белгіледі. Осының негізгі мақсаттарды және олардан туындайтын басқа да әлеуметтік саяси міндеттерді шешуді Алаш басшылығы эволюциялық реформа жолымен жүзеге асыруды көздеді. 1919 жылы 3 тамызда А. Байтұрсынов «Революция и киргизы» шағын еңбегін жазды. Бұл еңбегінде қазақтардың бірінші революцияны қуанышпен қарсы алып, патшаның геноцид саясаты тоқталғаны мен ұлт мәселесі, мақсат-мүддесі көтеріледі деп түсінгенін айта келіп, екінші революция қазақ-қырғыз халқы үшін мүлде түсініксіз, мәні жоқ деп қарастырылғанын айтады.

Екінші революция тек қазақ халқы үшін емес, сонымен қатар қазақ зиялылары үшін де мәнсіз деп қарастырылып анархияның басталғанын түсінді. Мәселен, Әлиханнның 1918 жылы «Қазақ» № 260 мақаласында алаш халқына мынадай үндеу жазды: «...Біздің қазақ жері қазір бұл Ресей ылаңынанаман. Алаштың баласы аман қалар ма? Жоқ па? Болжап болмайды. Аға-іні, алаштың азаматы, бірлік, бүгінгі үй арауақ істі таста, мына қараңғы бұлт Ресей ылаңынан алаш болып қорғайтын жолға шық. Ресей мемлекеті енді жақын арада үйірге қосылмайды, бірліктен айырылсаң, мына орысша қаңғып өтеміз. Көш басталған аға, зиялы іні, жергілікті жұрт қызметін тазаатқар. Жалпы жұртқа мұрындық бол!» [2, 198 б.]. Алдында айтылып келген фактілерге сүйене отырып, алаштықтардың контрреволюционерлермен бірігіп, 1918-1920 жылдары шетелдік интервенциямен азамат соғысы кезінде кеңестерге қарсы соғыс қималдарын жүргізді.

1917 жылы Ресейдегі Кеңестер мен Ұақытша үкімет арасындағы саяси қарсылықтың тереңдей шиеленісе түсуі барысында ұлттық социалистер ұлттық буржуазиялық ұйымдарын өз іргелерін аласырақ салып, тіпті кейбір әлеуметтік-саяси мәселелер төңірегінде оларға ашық түрде шыға бастады. Осыған ұқсас, сонымен сабақтас үдерістер Қазақстанда да орын алды. Ұлттық интеллигенцияның аз бөлігі социалистік идеяларды ұстанып, социал-демократтар немесе эсерлермен ынтымақтастықта болды [6, 150 б.]. Олардың арасында С. Сейфуллин, С. Меңдешев, К. Тоғысов және т.б. ерекше көзге түсті. Үш жүз 1917 жылы қазан-қараша айларында пайда болды. Әуел баста ол Алаш партиясымен бірлесе әрекет жасау мүмкіндігі туралы мәлімдегенімен, ол ойынан тез қайтты да, көп кешікпей Қазақстанның қоғамдық-саяси және әлеуметтік-экономикалық мәселелері жөнінен Алаштың басты опонентіне айналды.

Үш жүз өзінің әлеуметтік тегі жөнінен ұсақ буржуазияшыл демократтардың саяси ұйымы болды. Оның бағдарламалық мақсат-мүдделерінің алғашқы кезде Алаштың программасынан көп айырмасы болған жоқ. Олар соғыс мәселесі жөнінде ғана Алаштан басқа позиция ұстады. Кейінірек, елде саяси хал-ахуал шиеленісіп, өкімет үшін күрес шырқау шегіне жетіп, таптық жіктеу процесі күшейген жағдайда Үш жүз іргесін Алаштан аулақ салып, большевиктер мен солшыл эсерлерге жақындай түсті және Қазан революциясы жеңіске жеткен соң Алашқа қарсы ашық күреске шықты. Жұмысшы қозғалысының дамуында жергілікті ұйымдар мен социал-демократтар тобы маңызды рөл атқарды. Қазақстанда тұңғыш маркстік үйірме Атбасарда 1896 жылы ұйымдастырылды. XX ғасырдың басында маркстік

үйірмелер Ақмолада, Петропавлда, Оралда, Қостанайда, Семейде, Верныйда пайда болды. 1905 жылы бұрын құрылған маркстік үйірме негізінде Петропавл және Оралда РСДЖП ұйымдары, Қазалы мен Түркістанда социал-демократтар тобы, ал кейінірек-Ақмола, Көкшетау, Ақтөбе, Павлодар және басқа қалаларда рәсімделді. 1906 жылы РСДЖП ұйымы Семейде құрылды. Солардың ішінде ең ірісі Петропавл ұйымының құрамында 147 адам, Оралда – 150 адам болды [6, 151 б.]. Біріншіорысреволюциясы жылдарында Қазақстандасоциал-демократтар саны шамамен 500-ге жетті. Өлкедегісоциал-демократтар топтары мен ұйымдары теміржол желілері бойындағы қалаларда, теміржол шеберханалары мен деполары орналасқан станцияларда пайда болды. Міне осылай, XX ғасырдың бірінші ширегінде қазақ қоғамына жақын емес, таптық жіктелудің күшеюімен алғашқы қазақ партиялар мен қозғалыстар қалыптасты.

Қорытынды жасасақ, XXғасырдың бірінші ширегінде қазақ өлкесінде Кадет, Эсер, Алаш, Үш жүз, Шура-и-Ислами, Муслимин-и-иттифок, Ерік саяси партиялар құрылған еді. Кадет, Эсер партиялары ұлттық мәселелерді көтерген жоқ, ұлттық идеяларға қарсы болған, тек билік жолына ұмтылған, жалпы халықтық мәселелерді жамылып алған, қазақ өлкесінде үлкен нәтижелерге жете алмаған көз бояушы партия қатарына жатқызуға болады. Ұлттық мүддені көтере білген қалған партиялардың ішінде Шура-и-Ислами, Муслимин-и-иттифок негізгі басым бағыты діни ұстанымдарға, соның нәтижесінде мұсылмандық, діни мүддені көтеруге кетіп қалған партиялар. Ұлттық мүддені көтерген Алаш, Үш жүз партиясы болды. Бірақ, Үш жүз партиясы ұлттық мүддені көтерсе де, билік жолындағы талас-тартыста бұзылып, күштері басым жаққа ауысқан партия деуге болады. Ал Алаш сол кезде нағыз ұлт мәселесін көтеріп, ұлт алдында адал қызмет атқарған партия болды. Сонымен, XX ғасырдың басында қазақ қоғамында түрлі саяси ағымдар, көзқарастар өрістеді. Түркішілдік, исламшылдық, ұлттық-демократиялық, социал-демократиялық қозғалыстар қалыптасып, дамыды. Бұл ағымдардың саяси өзегін интеллигенция өкілдері, соның ішінде ұлттық интеллигенция өкілдері құрады. Интеллигенция өкілдерінің қоғамдық-саяси қызметінің негізгі түрлері: саяси баспасөзді дамыту, петициялық қозғалыстарды жетілдіру, бүкілқазақ съездерін шақыру, мұсылман съездеріне қатысу, думалық қызметтерге араласу, ең маңыздысы қазақ халқының мүддесін барлық жерде қорғау болды.

ӘДЕБИЕТ ТІЗІМІ

1. Кенжебаев Б. Әдебиет белестері. – Алматы: Жазушы, 1986. – 398 б.
2. Нұрғалиев Р. Ә. Бөкейхан. Таңдамалы (избранное). – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995. – 477 б.
3. Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. – Алматы: Атамекен, 1995. – 340 б.
4. Мұсылмандық қозғалыс және ұлттық мемлекеттілік мәселесі /https://e-history.kz/kz/contents/view/musilmandik_kozgalis_zhane_ulttik_memlekettilik_maselesi__822.
5. Әкімжанов М. Әлихан Бөкейхан. Шығармалар. – Алматы: Қазақстан, 1994. – 384 б.
6. Қозыбаев М. Қазақстан тарихы. – Алматы: Мектеп, 1997. – 240 б.

В начале XX века колонизаторы не только распоряжались землей и природными богатствами казахского народа, но и подвергали их духовной колонизации. В Казахстане сложились тюркские, исламские, национально-демократические, социал-демократические движения и политические партии против колонизации. Местное население преимущественно было тюркоязычным. В основе истоков и судьбы пантюркизма и панисламизма, сблизивших тюркские народы, лежит идея национально-освободительного движения в начале XX века. Мусульманские политические партии Казахстана: «Всероссийский союз мусульман», «Шура-ислами» (Исламский совет), «Шура-улемия» (совет Религиозных общин), Иттифок – эль-муслимин (союз мусульман). Политическим ядром этих течений стали представители интеллигенции, в том числе национальной.

Ключевые слова: мусульманские политические партии, национально-освободительное движение, кадеты, петиция, государственная дума, национально-демократическая партия, казахская интеллигенция, либерально-демократическое направление, демократическое движение, тюркские народы.

At the beginning of the 20th century, the colonizers not only managed the land and natural wealth of the Kazakh people, but also subjected them to spiritual colonization. Kazakhstan has developed Turkic, Islamic, national democratic, social democratic movements and political parties against colonization. The local population was predominantly Turkic-speaking. The origins and fate of Pan-Turkism and Pan-Islamism, which brought the Turkic peoples closer together, are based on the idea of a national liberation movement in the early 20th century. Muslim political parties of Kazakhstan: "All-Russian Union of Muslims," Shura-islami "(Islamic Council)," Shura-ulemia "(Council of Religious Communities), Ittifok - el-Muslimin (Union of Muslims). The political core of these movements was the representatives of the intellectuals, including the representatives of the national intellectuals.

Key words: Muslim political parties, national liberation movement, cadets, petition, State Duma, national democratic party, the Kazakh intellectuals, liberal democratic direction, democratic movement, Turkic peoples.

ТЕХНИКА И ВООРУЖЕНИЕ. ВОЙСКОВОЙ ТЫЛ

УДК 355.51608

Д.Ш. Алтынбеков, начальник цикла кафедры технического и тылового обеспечения Военного института Национальной гвардии Республики Казахстан, доктор (PhD), подполковник.

В.В. Нилов, заместитель начальника штаба воинской части 6655 Национальной гвардии Республики Казахстан, майор.

А.Б. Арыков, заместитель начальника кафедры технического и тылового обеспечения Военного института Национальной гвардии Республики Казахстан, магистр, подполковник.

АНАЛИЗ СПОСОБОВ И СРЕДСТВ ТЕХНИЧЕСКОГО ДИАГНОСТИРОВАНИЯ СИСТЕМ ПИТАНИЯ ТОПЛИВОМ И ВОЗДУХОМ ДВИГАТЕЛЕЙ ВООРУЖЕНИЯ И ВОЕННОЙ СПЕЦИАЛЬНОЙ ТЕХНИКИ

В научной статье проведён анализ способов и средств технического диагностирования систем питания топливом и воздухом двигателей вооружения и военной специальной техники с целью обоснования технических требований, предъявляемых к средствам технического диагностирования.

Ключевые слова: системы питания двигателей топливом и воздухом, впускной воздушный тракт, воздушный фильтр, избыточное давление, аэрозоли, дым, герметичность, запылённость воздуха, форсированный абразивный износ двигателей, неконтролируемая разгерметизация систем, подсасывание неочищенного воздуха, чувствительность средств технического диагностирования, надёжность.

Главной причиной абразивного износа цилиндропоршневой группы двигателей и дизельной топливной аппаратуры является неконтролируемая разгерметизация систем питания двигателей топливом и воздухом в процессе эксплуатации, что представляет собой скрытый дефект, который визуально практически не обнаруживается. Разгерметизация систем и подсасывание неочищенного воздуха сокращают срок службы двигателя в десятки раз [1].

Известен способ и оборудование для испытания на герметичность системы впуска и выпуска автомобильных двигателей внутреннего сгорания, приведённый в патенте RU № 2024834, Бюл. № 23 1994, сущность которого заключается в том, что проверка герметичности осуществляется за счёт поступления сжатого воздуха во впускной трубопровод двигателя с первоначально установленным определением значения давления выше впускного трубопровода, выхода сжатого воздуха из впускного трубопровода и определения значения давления выходящего сжатого воздуха. Давление на выходе сравнивается с давлением на входе, и если оно оказывается ниже установленного значения, то увеличивают давление поступающего воздуха для

определения местонахождения нарушения герметичности, которую определяют по звуку, прикосновением или по показанию манометра. Недостаток предложенного способа контроля герметичности состоит в том, что он неоправданно сложен и трудоёмок в применении.

Известен способ контроля герметичности впускного воздушного тракта двигателей и устройство для его осуществления, описанный в патенте RU № 2104170, Бюл. 1998, № 2, заключающийся в установке сигнальных устройств в контролируемых частях воздушного впускного тракта и визуальном определении мест разгерметизации посредством срабатывания контактных датчиков, установленных в корпусе воздушного фильтра и загорания светодиода на приборной панели. Недостатком данного способа контроля герметичности впускного воздушного тракта двигателей и устройства для его осуществления является сложность его технического решения, предполагающего установку целой системы электрических приборов, включающей в себя резисторы, реле, световые диоды, контактные датчики, которые, как известно, имеют недостаточную надёжность работы в условиях постоянных вибраций, характерных для работающего двигателя.

Известен способ проверки герметичности впускного воздушного тракта двигателей, при котором в корпус крепления воздушного фильтра устанавливается устройство, позволяющее пропускать под избыточным давлением аэрозоли, дым, образующийся при сжигании, например, ветоши или ваты [2.3]. При нарушении герметичности впускного воздушного тракта дым проходит через неплотности, что визуально позволяет определить места нарушения герметичности впускного воздушного тракта.

Недостаток этого способа и устройства заключается в высокой трудоёмкости его практического применения, так как для этого необходимо снимать крышку воздухоочистителя, демонтировать фильтрующий элемент воздушного фильтра и на его место устанавливать специальную заглушку с зажжённой промасленной ветошью, закрыть крышкой воздухоочиститель, затем ручным насосом создавать давление и по выходящему дыму обнаруживать места неплотностей и устранять неисправности, после чего демонтировать заглушку и в обратном порядке производить сборку воздухоочистителя. Причём в связи с тем, что сборка воздухоочистителя всегда является заключительной операцией, нет никакой гарантии его герметичности после сборки, а, следовательно, и всей системы питания двигателя воздухом.

Для обнаружения мест разгерметизации различных систем применяются генераторы дыма [4], позволяющие тестировать герметичность системы питания двигателя воздухом. Работа генератора дыма Smoke Pro построена на применении минерального масла, из которого создается безопасный, нетоксичный дым, подаваемый под низким давлением в диагностируемую систему.

Недостатками прибора являются необходимость обязательного разъединения систем питания двигателей для подсоединения прибора, высокая его сложность и стоимость. Кроме того, применение в генераторе дыма Smoke Pro минерального масла, содержащего парафиновые соединения, загрязняет

поверхность фильтрующего элемента, вызывает необходимость его промывания с использованием моющих средств ОП-7 или ОП-10, что повышает трудоёмкость процесса контроля герметичности.

Известен индикатор контроля герметичности, описанный в инновационном патенте № 21482 Республики Казахстан на изобретение, состоящий из корпуса, в котором имеются два сообщающихся канала.

В один канал вставлена прозрачная трубка с нанесённой на ней риской. Сверху канал закрыт винтовой пробкой. Второй канал посредством эластичной резиновой трубки соединён со сменным наконечником. В верхнюю часть светового окна индикатора вмонтирована электрическая лампочка. От исполнительного механизма отходят два контакта. Гнездо для наушников расположено в нижней части корпуса индикатора. В качестве сигнального элемента устройства применена электропроводная жидкость (вода).

Индикатор герметичности работает следующим образом. Осуществляют пуск двигателя и прикладывают конец наконечника к местам возможного нарушения герметичности воздушного тракта, предварительно надев наушники, соединённые с гнездом. При подсасывании воздуха через наконечник уровень рабочей жидкости поднимается, что вызывает замыкание контактов, вызывающее подачу звукового и светового сигналов, что позволяет, по мнению автора изобретения, уменьшить время для обнаружения нарушения герметичности впускного воздушного тракта.

Главным недостатком изобретения является низкая чувствительность индикатора из-за высокой плотности применяемой электропроводной жидкости (воды), поэтому он обладает возможностью обнаруживать только нарушения герметичности системы питания двигателя с существенным по объёму подсасыванием воздуха. Обнаруживать меньшие нарушения герметичности, включая и малейшие нарушения, с помощью этого индикатора невозможно.

Второй недостаток заключается в невозможности контролировать герметичность впускного воздушного тракта в условиях низких температур, так как вода замерзает уже при температуре 0°C , а сама конструкция индикатора герметичности неоправданно усложнена, так как контролировать герметичность системы по изменению уровня жидкости в пластмассовой прозрачной трубке индикатора по световому и по звуковому сигналу не имеет смысла, вполне достаточно осуществлять контроль герметичности по одному признаку.

Известны способы и устройства для контроля герметичности впускного воздушного тракта и системы питания двигателя воздухом, представленные в инновационных патентах № 25057 и № 26585 Республики Казахстан на изобретение, которые характеризуются высокой чувствительностью и мгновенным обнаружением нарушения герметичности. Однако этими способом и устройствами можно контролировать герметичность только одной системы питания двигателя воздухом, поэтому целесообразность разработки multifunctional переносного устройства для контроля герметичности систем питания двигателя топливом и воздухом в процессе эксплуатации совершенно очевидна.

Известен прибор для проверки герметичности топливной системы дизельного двигателя модели КИ-383 ГОСНИТИ, который имеет широкое применение в процессе эксплуатации автомобильной и бронетанковой техники и работает следующим образом [5.8].

Для контроля герметичности системы питания двигателя топливом с помощью прибора модели КИ-383 ГОСНИТИ отсоединяют от топливного бака топливопровод, отводящий излишек топлива, герметизируют его заглушкой, затем отсоединяют от топливного бака подающий топливопровод и присоединяют к нему шланг бачка прибора. Топливо из бачка, заполненного на 4/5 своего объема, подаётся в систему под давлением 0,3 МПа, которое создаётся имеющимся в бачке воздушным насосом. Появление пузырьков воздуха и топлива в местах соединений сигнализирует о нарушении герметичности и возникновении форсированного износа деталей дизельной топливной аппаратуры, который во много раз превышает средний эксплуатационный износ. Однако этот прибор характеризуется громоздкостью, высокой трудоёмкостью его применения и требует обязательного разъединения системы питания двигателя топливом.

Известны способы и устройства для контроля герметичности системы питания двигателя топливом, описанные в инновационных патентах Республики Казахстан на изобретение №№ 26897, 27316, 28809, 28910, 32899, которые характеризуются высокой чувствительностью и мгновенным обнаружением факта нарушения герметичности. Недостатки этих приборов заключаются в том, что они являются однофункциональными и могут контролировать герметичность только системы питания двигателей топливом.

Представляет интерес способ контроля герметичности системы питания дизельного двигателя топливом и воздухом и устройства для его осуществления, изложенные в инновационном патенте № 28909 Республики Казахстан на изобретение. Устройство представляет собой встроенное средство технического диагностирования, установленное, например, на бронетранспортёре БТР-80, позволяющее контролировать обе системы, как в стационарных условиях, так и при движении машины. В этом устройстве герметичность системы питания воздухом контролируется по разрежению воздуха, а система питания двигателя топливом контролируется по избыточному давлению подсасываемого воздуха, поступающего в топливный бак вместе с излишками топлива. К числу недостатков конструкции устройства следует отнести значительную протяжённость трубопроводов и сложность технического решения.

Из известных устройств для контроля герметичности систем питания двигателя наиболее удачным с точки зрения простоты конструктивного решения и трудоёмкости практического применения является прибор (индикатор) КИ-4870 ГОСНИТИ для контроля герметичности впускного воздушного тракта системы питания двигателей воздухом [6, 7]. Прибор контроля герметичности (рис. 1, рис. 2) впускного воздушного тракта двигателя включает в себя корпус 1 с окном, стеклянную прозрачную трубку 2, пробку 4 с боковым отверстием 3 для связи прибора с атмосферой, эластичную резиновую

трубку 6, совмещённую одним концом со штуцером 5 прибора, а другим концом, соответственно, с соединительной муфтой 7, держателем 8 и сменным наконечником 9.

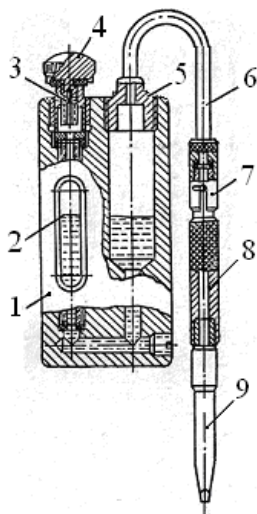

Рис. 1. Принципиальная схема прибора КИ – 4870 ГОСНИТИ

Рис. 2. Общий вид прибора КИ – 4870 ГОСНИТИ

Прибор контроля герметичности КИ-4870 ГОСНИТИ работает следующим образом. Для контроля герметичности впускного воздушного тракта двигателя осуществляют его пуск, после чего вывинчивают пробку 4 до нижней кромки бокового отверстия 3 для обеспечения связи прибора с атмосферой, затем одной рукой берут корпус 1 индикатора, окном с прозрачной трубкой 2 обращённым к себе, а другой рукой, взяв эластичную резиновую трубку 6 с соединительной муфтой 7 и держателем 8, прикладывают наконечник 9 к местам возможного нарушения герметичности воздушного тракта. Если уровень жидкости в прозрачной стеклянной трубке начнёт опускаться, то это значит, что обнаружено место нарушения герметичности впускного воздушного тракта. Основным недостатком прибора контроля герметичности является его низкая чувствительность, обусловленная высокой плотностью и вязкостью применяемых жидкостей. В качестве жидкости применяют керосин, дизельное топливо или низкозамерзающую жидкость, плотность которых, согласно справочным данным находится в пределах $700 \dots 1090 \text{ кг/м}^3$ [10], поэтому при уровне разрежения, соответствующим нормальным условиям работы исправной системы питания двигателя воздухом, прибор малочувствителен и характеризуется утратой быстродействия.

Второй недостаток прибора контроля герметичности состоит в том, что эластичная резиновая трубка 6, соединённая со сменным наконечником 9, в условиях низких температур утрачивает свою гибкость, что исключает возможность его практического применения.

Третий недостаток заключается в необходимости и физиологической невозможности человека одновременно удерживать прибор КИ-4870 ГОСНИТИ в процессе диагностирования в вертикальном положении с целью

получения достоверных данных и наблюдать за перемещением наконечника по диагностируемой поверхности возможных мест нарушения герметичности, что снижает производительность при выполнении операций технического диагностирования герметичности впускного воздушного тракта системы питания двигателя воздухом.

Анализируя вышеизложенное, в качестве выводов можно сформулировать основанные технические требования при разработке средств технического диагностирования герметичности систем питания двигателей вооружения и военной техники:

- а) надёжность работы, репрезентативность;
- б) конструктивная простота;
- в) высокая чувствительность;
- г) низкая трудоёмкость и удобство практического применения;
- д) отсутствие необходимости обязательного разъединения диагностируемых систем.

Вывод: разработка и применение средств технического диагностирования герметичности систем питания двигателей топливом и воздухом, изготовленных в соответствии с выдвинутыми техническими требованиями, обеспечат повышение качества технического обслуживания вооружения и военной специальной техники.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Михайловский Е.В., Серебряков К.В., Гришин Г.А. Устройство автомобиля. – М.: Машиностроение, 1987. – 352 с. (с. 156–157).
2. Автомобили КамАЗ: Техническое обслуживание и ремонт / В.Н. Барун, Р.А. Азаматов, В.А. Трынов и др. – М.: Транспорт, 1984. – 254 с., ил., табл. (с. 42–44).
3. Медведков В.И., Билык С.Т., Гришин Г.А. Автомобили КамАЗ-5320, КамАЗ-4310, Урал-4320: Учебное пособие. – М.: ДОСААФ, 1987. – 372 с. (с. 369).
4. Тестер утечек – Smoke Pro генератор дыма WWW. barclau.ru
5. Роговцев В.Л. и др. Устройство и эксплуатация автотранспортных средств: Учебник водителя / В.Л. Роговцев, А.Г. Пузанков, В.Д. Олдфильд: – М.: Транспорт, 1989. – 432 с. (с. 384–385).
6. Прибор КИ – 4870 – ГОСНИТИ для проверки герметичности впускного воздушного тракта и газопроводов. https://newauction.com.ua/offer/pribor_ki_4870_gosniti_i6513698352.html
7. Оборудование для ремонта сельскохозяйственной техники: Справочник / Сост. Ю.С. Козлов. – М.: Россельхозиздат, 1987. – 288 с.; ил., (с. 125).
8. Радин Ю.А., Сабуров Л.М., Малов Н.И. Справочное пособие авторемонтника / 2-е изд. – М.: Транспорт, 1988. – 224 с. (с. 39–40).
9. Зарин А.А., Зарин А.Е., Логинов В.Е., Пшеноков М.П. и др. Справочник слесаря по топливной аппаратуре двигателей. – М.: Машиностроение, 1990 – 287 с. (с. 199 – 201, 270).

10. Енохович А.С. Справочник по физике. Второе издание переработанное и дополненное. М.: Просвещение, 1990. – 384 с. (с. 44).

Ғылыми жұмыста қару-жарақ пен арнайы әскери техниканың қозғалтқыштарын жанармаймен және ауамен қоректендіру жүйелерін техникалық диагностикалау тәсілдері мен құралдарының талдауы өткізіліп, техникалық диагностикалау құралдарына қойылатын техникалық талаптарын негіздеу мақсаты келтірілген.

The scientific article analyzes the methods and means of technical diagnostics of fuel and air supply systems for weapons engines and military special equipment in order to justify the technical requirements for technical diagnostics.

ТЕОРИЯ И МЕТОДИКА ОБРАЗОВАНИЯ И ВОСПИТАНИЯ

УДК 008;37.0

А.Ж. Мурзалинова, директор филиала НЦПК «Өрлеу» по Северо-Казахстанской области, доктор педагогических наук, профессор.

А.А. Солодовник, профессор кафедры физики Северо-Казахстанского университета им. М. Козыбаева, кандидат физико-математических наук, доцент астрономии.

Б.М. Усеинов, профессор кафедры физики Северо-Казахстанского университета им. М. Козыбаева, кандидат физико-математических наук, доцент физики.

А.Б. Мухамеджанов, магистрант 2 курса Северо-Казахстанского университета им. М. Козыбаева.

АНТРОПНЫЙ ПРИНЦИП КАК ПЕРСПЕКТИВНЫЙ МОДЕРАТОР ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА

В статье рассматривается возможность организации образовательной деятельности на фундаментальных научных принципах. Показано, что реформирование образования, базирующееся на субъективных соображениях, не ведёт к реализации долговременных целей. Предложена возможность применения антропного принципа и базирующегося на нём ноосферного мышления к построению философских основ и практических задач образования. Переход к системе антропного мышления в организации образования позволит не только повысить интеллектуальный уровень новых поколений, но и преодолеть наиболее негативные проявления наметившегося кризиса духовности в обществе. Социальным и политическим мотиватором перехода к антропному и ноосферному мышлению являются вызовы конкурентоспособности государства.

Ключевые слова: антропный принцип, инновационное образование, развитие теоретического знания, общество знания, человеческий потенциал.

Ввиду особой важности образовательной деятельности для социально-экономического развития страны, рассмотрим возможность ее организации на фундаментальных научных принципах, в то время как текущее реформирование системы образования базируется на субъективных подходах, не ведущих к реализации долговременных целей устойчивого развития. В этой связи предлагаем осмысление целей, содержания образования и методов на критериально проверенном научном подходе. Важнейшей областью интеллектуальной деятельности человечества, определяющей саму возможность непрерывного воспроизведения цивилизации, является образование во всех его видах и категориях. Образование в отличие от других видов интеллектуального труда человека в наименьшей степени было подвержено субъективно-конъюнктурным влияниям, поскольку исторически

длительное время его организация и содержание базировались на фундаментальных целевых принципах, мало изменяющихся со временем.

Однако современность вносит в образовательный процесс коррективы. Особенно своеобразный характер изменения образовательного процесса носят в постсоветских государствах. Обращает на себя внимание, прежде всего, их перманентный характер. То есть реформирование образования ведётся непрерывно с середины 90-х годов прошлого века. Вторая особенность изменений в образовательной системе – отсутствие обоснованных целевых установок и, отсюда, своеобразная хаотичность реформ. Вполне очевидно, что причиной этого стала деидеологизация жизни общества. В образовательной деятельности это отразилось «растерянностью центра», когда вместо целевых посылов используются раз за разом некие идейные клише, заимствованные в отрыве от общего смысла из образовательных систем разных стран. В исторической хронологии мы можем назвать идеи: гуманизации, гуманитаризации, рыночности, полиязычия и, наконец, цифровизации «обновления» (расплывчатый и малопродуктивный подход) образовательной системы. Но реального прорыва в росте интеллекта и практических навыков новых поколений так и нет. Есть скорее отставание от образовательных систем Китая, Японии, Финляндии (список можно продолжить) и занятая Казахстаном позиция догоняющего образования.

Выбраться на продуктивный путь реально-целевого реформирования образовательного процесса должна помочь проверенная научной практикой идеологема, внутреннее содержание которой не отрицает некоторых ценных моментов прежних реформ, но концентрирует их вокруг цивилизационно значимой концепции. В качестве таковой авторы выдвигают антропный принцип.

Антропный принцип как научно-методологическая концепция акцентирует необходимость признания «человеческого измерения» любых явлений в качестве объяснительной и целеполагающей аксиомы всех форм исследовательской и практической деятельности. Однако применение этого принципа в области педагогики, в условиях перманентной реформируемости образования, порой продиктованной конъюнктурными соображениями, практически не прослеживается.

Принимая во внимание актуальность заявленной проблемы, уточнения требуют понятия «антропный принцип» и «инновационное образование». Что они представляет собой и как могут взаимодействовать? Имеют ли эти понятия сугубо информационно-технологическую применимость в педагогике или обладают более глубоким смыслом?

Инновации в образовании стремительно меняют свой смысл. Сейчас, к примеру, разговор ведётся о развитии цифрового образования. И в среде педагогов трудно найти единство взгляда на то, о технологии или о цели обучения идёт речь. А раз нет ясности, то возникают риски. Например, не противоречит ли характер цифрового образования провозглашенной государством цели: «Образование – не усвоение знаний, а развитие личности»? Имеют ли право на жизнь идеи поглощения традиционного образования неким

«цифровым» процессом (идея самообразования «без учителя»)? Разобраться с этим должен помочь нам антропный принцип.

Антропный принцип (*далее – АП*) – крупнейшая научная концепция, развитая плеядой выдающихся учёных 60-х – 70-х годов прошлого века. Своё успешное применение она нашла в работах по космологии, теологии и естественнонаучной философии. В последней области АП утверждает, что человек является центральной фигурой всех изысканий, его бытием все измеряется и оценивается. Соотношение мира и человека видится при этом (как у античного философа Протагора) в том, что мир создан для человека, являющегося элементом самопознания Вселенной. Тогда самопознание личности будет вполне эквивалентно познанию мира. Обратное утверждение в принципе тоже верно, поскольку оно фиксирует связь между общими свойствами Вселенной и существованием в ней человека как наблюдателя [1].

Философско-методологически выделяются три формы антропного принципа: слабая, сильная и финальная.

В слабой форме наблюдаемые значения всех физических и космологических величин, эволюционируя, приобретают значения, которые позволяют во Вселенной жизни возникнуть. Сильный антропный принцип гласит, что Вселенная в какой-то момент своей истории должна способствовать развитию жизни [2].

Финальная форма идет дальше и вызывает наибольшие дискуссии, но в ней заложена надежда на будущее развитие науки, технологий и цивилизации в целом: разумный информационный процесс должен возникнуть во Вселенной, и, однажды возникнув, как пишет Ф. Типлер, он никогда не угаснет [3].

Что может быть лучше этого с точки зрения образовательной деятельности? В педагогике, кстати, известен антропный подход (не принцип), определяющий соотношение воспитания с целостной природой человека. Сегодня как никогда актуален вопрос о целях и методах образовательной деятельности. Развитие цифровизации образовательного процесса могло бы создать определённые удобства для получения знаний. Но при этом тот же подход таит и скрытые опасности. Дело в том, что информационная среда подвержена энтропийным изменениям не меньше, чем любая другая. Наряду с информацией, касающейся воспроизводства реальных цивилизационных достижений, эта среда порождает гораздо большие горы мусора, чем техническая деятельность.

Возникает вопрос: насколько очередной тезис «цифрового образования» противоречит антропному принципу? И есть ли вообще противоречия? Перед тем, как сопоставить понятия «цифровое образование» и «антропный принцип», нужно уточнить, что они собой представляют в терминах, доступных пониманию участников процесса. Нужно выяснить их соотношение в информационно-технологическом аспекте и культурно-антропологическом смысле. Отметим, что практическое приложение антропного принципа в гуманитарной сфере не всегда понимается однозначно. Забываются его истоки (превалирующий принцип всемирной духовности), и он ошибочно трактуется западной философией как символ эгоизма и потребительства.

Однако в научной полноте антропный принцип призван реализовать потенциал формирования целостной, творческой, ответственной личности. В частности, идеи философской антропологии играют важную роль в постановке методологических основ современного образования. Такой термин, как «антропологический синтез», многочисленные исследователи как раз сопоставляют с поисками путей преодоления кризиса духовности [4].

В образовательной практике не обойтись без системного подхода. В передовых странах произошли существенные социальные и культурные перемены. Возросло влияние психологии личности, ставшей помощником педагогики. Однако у школьных учителей и у преподавателей вузов нет возможности и времени полно изучить проблематику метанауки [5]. А без этого практики не смогут внедрить в образовательную деятельность эффективные методы, способствующие развитию общества.

К сожалению, в настоящее время антропный принцип имеет неопределённую сферу приложения, невзирая на его фундаментальный цивилизационный смысл. Но без опоры на антропный принцип в системе образования трудно вывести целостную общую картину мира. В противовес задачам образовательного процесса молодёжь, погружаясь в виртуальную реальность, зачастую обретает некое «клиповое сознание».

Однако неоспоримые вызовы времени вынуждают общество принять курс на развитие человеческого потенциала. И это становится приоритетом в деятельности государства. В обществе будущего образование должно стоять на первом месте, поскольку является социальным капиталом личности, позволяющим ей успешно реализовывать себя во всех сферах жизнедеятельности. Новый уровень знаний и реализация творческих задатков каждого человека ускорят наступление позитивных перемен в обществе.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Казютинский В.В. Антропный принцип // Новая философская энциклопедия. Т. 1. – М.: Мысль, 2010.
2. Гриббин Дж. Антропный принцип // Научные теории / перевод с английского Ю. Капустюк, научная редакция А. Нурматов; под редакцией П. Парсонс; М. Рис. – М., 2013.
3. Barrow J.D., Tipler F.J. The Anthropic Cosmological Principle. – Oxford: Oxford Univ. Press, 1996.
4. Асадуллин Р.М., Григорьев Е.Н. Антропологический синтез методологических оснований исследования педагогической деятельности // Педагогика. – 2015. – № 1. – С. 3–13.
5. Романов К.В. Философское осмысление управления информацией в процессе обучения // Журнал «Педагогика» («Советская Педагогика»): 80 лет служения отечественному образованию: материалы Международной научно-практической конференции. Ч. I. – М.: Педагогика, 2017.

Мақалада білім беру қызметін іргелі ғылыми қағидаттар бойынша ұйымдастыру мүмкіндігі қарастырылған. Субъективті ойларға негізделген

білім беруді реформалау ұзақ мерзімді мақсаттарды жүзеге асыруға алып келмейтіні көрсетілген. Антропикалық принцип пен оған негізделген ноосфералық ойлауды философиялық негіздер мен білім берудің практикалық мәселелерін шешуге қолдану мүмкіндігі ұсынылады. Білім беруді ұйымдастырудағы антропикалық ойлау жүйесіне көшу жаңа ұрпақтардың зияткерлік деңгейін арттырып қана қоймай, қоғамдағы руханият дағдарысының ең теріс көріністерін жеңуге мүмкіндік береді. Антропикалық және ноосфералық ойлауға көшудің әлеуметтік-саяси қозғаушысы мемлекет бәсекеге қабілеттілігінің мәселелері болып табылады.

Негізгі сөздер: антропиялық принцип, инновациялық білім, теориялық білімді дамыту, білім қоғамы, адам әлеуеті.

The article considers the possibility of organizing educational activities on fundamental scientific principles. It is shown that the reform of education, based on subjective considerations, does not lead to the realization of long-term goals. The possibility of applying the anthropic principle and the noospheric thinking based on it to the construction of philosophical foundations and practical problems of education is proposed. The transition to a system of anthropic thinking in the organization of education will not only increase the intellectual level of new generations, but also overcome the most negative manifestations of the emerging crisis of spirituality in society. The social and political motivator for the transition to anthropic and noospheric thinking is the challenges of state competitiveness.

Keywords: anthropic principle, innovative education, development of theoretical knowledge, knowledge society, human potential.

УДК 17.82.30

Ж.Т. Қадыров, М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Тіл және әдебиет институты, филология ғылымдарының кандидаты, профессор.

М.С. Ауғанбаева, М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті Тіл және әдебиет институтының аға оқытушысы, филология магистрі.

С. МҰҚАНОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІҢ ҚОЛДАНЫСЫ

Мақал-мәтелдер, қанатты сөздер проза мен поэзияға ерекше өң береді. Осы құндылықты ақын-жазушылар өз туындыларында шығармашылықпен қолданады. Мақалада С. Мұқанов өз шығармаларында мақал-мәтелдерді белгілі бір ойды қорытуда, оқиганы түйіндеуде, келелі ой айтуда, қорытынды жасауда, кейіпкер мінезін танытуда, оқиганы бейнелі суреттеуде шеберлікпен пайдаланғаны қарастырылған. Мақал-мәтелдерді әртүрлі әдіс-тәсілдер арқылы түрлендіріп қолданғаны зерделенген.

Түйінді ұғымдар: мақал-мәтелдер, шығарма, синтаксис, инверсия, плеонастикалық тәсіл, эллипсис, жазушы, баяндауыш, бастауыш, прозалық шығарма.

Қазақ халқы жазу-сызу өнері болмаған кездің өзінде-ақ ауыз әдебиетінің әр түрлі үлгілерін тудырып, солар арқылы тұрмыс тіршілігінің әр алуан жақтарын суреттеген; қоғамдық өмірін, дүниеге көзқарасын, таптық күресін, арман-мүддесін т.б. бейнелеп көрсеткен. Осы негізде туған және ауыз әдебиетінің күрделі бір түрі деп халықтың мақал-мәтелдерін айтамыз [1, 69]. Кез келген қаламгер қашанда халық даналығын міндетті түрде қолданады. Өнегелі автор ойын орайлы етіп беретін мақал-мәтелдер көркем шығармаларда көптеп кездеседі.

Мақал-мәтелдерді қаламгерлер стильдік мақсатқа орай пайдаланады. Шығармалардағы мақал-мәтелдер көркемдік нақыш беру мақсатын көздейді. Айтылған пікірді дәлелдеу үшін, бірде пікірлерін қоюлату үшін, енді бірде айтылған ойды толықтыру мақсатында, тыңдаушының назарын бірден өзіне аудару үшін жұмсалады.

Мақал-мәтелдерді өз шығармаларында орынды да шебер пайдаланған қазақ жазушыларының бірі – Сәбит Мұқанов. Жазушы шығармаларынан мақал-мәтелдердің мол қорын байқай аламыз. Оның «Адасқандар», «Ботагөз», «Балуан Шолақ», «Аққан жұлдыз», т.б. еңбектерінде де халықтың тұрмыс-тіршілігінің әр алуан жақтарын, қоғамдық өмірін, таптық күресін бейнелейтін мақал-мәтелдерді жиі кездестіруге болады. Айталық, «Он үште отау иесі», «Ер шекіспей, бекіспейді», «Ер жігіттің екі сөйлегені – өлгені, емен ағаштың иілгені – сынғаны», «Қазаншының еркі бар, қайдан құлақ шығарса да», «Досың да,

дұшпаның да ер болсын», «Ер мойнында қыл арқан шірімейді», «Адамның басы – Алланың добы» сияқты мақал-мәтелдер – ең жиі кездесетіндері.

Мақал-мәтел – аз сөзбен көп мағынаны, көп ұғымды, көп жайларды білдірудің ең жоғарғы шыңы. Мақал мен мәтелден орынсыз тұрған, басы артық бірде-бір сөзді я басқа бір қосымша дәнекерді табу мүмкін емес. Басы артық сөз түгіл, қайта көпшілік жағдайда, айтылуға тиісті болып тұрған сөздердің өздері егер оны айтпаудан ұғымға ауырлық келмейтіндей болса, оның мағынасы контекст арқылы байқалса, ондай сөздер әдейі түсіріліп, сөйлем ықшамдалып айтылады. Мысалы: «Қой өрісі – қорадан», «Құс баласы қырымға, ит баласы жырымға», «Ит тойған жеріне, ер туған жеріне». Сөйтіп, алдыңғы мысалда басталады, қарайды, барады деген сөздер айтылмай, түсіріліп қалдырылған. Бірақ олардың мағыналары контекстен айқын байқалып тұрғандықтан, сөйлемнің ұғымына ешқандай нұқсан келіп тұрған жоқ. Ал Сәбит Мұқановтың жоғарыда келтірілген шығармаларындағы «Он үште отау иесі» [2,81], «Байсыз қатын – баусыз аймақ», «Бөрі азығы мен ер азығы жолда» [3, 17, 207] сияқты мақалдарды да бұл қатарға қосуға болады. Бұл мақалдарда адам, я болмаса, болады, сияқты деген сөздер түсіріліп қалдырылған.

Бұл айтылған жайлар мақал-мәтел синтаксисінің құрылысына елеулі әсерін тигізіп, оны әдеби шығармалардың басқа жанрларынан біраз ерекшелендіріп тұрады.

Мақал-мәтелдердің құрылымы мен өзара ерекшеліктерін мынадай белгілері арқылы ажыратуға болады:

1. Мақал мен мәтелдер өзара синтаксистік құрылысы жағынан да өзгеше болады. Мақал, мәтелге қарағанда, құрмалас сөйлем күйінде жиі ұшырайды. Өйткені мақал өмір тәжірибесінде кездесетін оқиға, жағдай іс-әрекеттерді бір-біріне қарама-қарсы қою арқылы баяндап отырады.

Мысалы, «Жақсы туса, ел ырысы, жаңбыр жауса, жер ырысы» деген мақал синтаксистік параллелизм жолымен жасала отырып, екі құбылысты бір-біріне салыстыра, ұқсастыра бейнелейді [4, 208-209 б.].

Бұл орайда жазушы шығармаларындағы «Ер жігіттің екі сөйлегені - өлгені, емен ағаштың иілгені – сынғаны» [5, 66], «Темірді дәнекер қосады, өмірді бала қосады», «Өзен жағалағанның өзегі талмайды, теңізді төңіректегеннің несібі егіз», «Қатты келген қыз жаман, қатты шапқан жау жаман» [3, 207, 209, 247] деген мақалдарды мысал ретінде атауға болады.

2. Ал мәтел, көбінесе, жай сөйлем түрінде, онда да толымсыз жай сөйлем түрінде кездеседі. Мәтел қашан да оқиғаны, өмір құбылысын, толық сөйлем күйінде білдірмей, ойды аяқсыз қалдырып қойып отырады. Мысалы: Сәбит Мұқанов «Қорыққанға қос көрінеді» [2, 107], «Қыз бала қылтиғанша», «Ел құлағы елу» [3, 87, 210] деген мәтелдерді өз шығармаларында тиімді қолданғанын байқаймыз.

3. Мақал мен мәтелдің синтаксистік құрылысындағы тағы бір ерекшелік – ол етістік баяндауыш сөздердің түсіп қалу заңдылығына байланысты жағдай. Мәтелдің құрамындағы етістіктен болған баяндауыш сөз көбіне айтылмай, түсіп қалады. Бұл жағдай – мәтелдің оқиғаны ишаратпен ғана жеткізуіне лайықты жасалған тәсіл. Өйткені, күрделі ойды толық білдіретін сөйлем

баяндауышсыз болмайды. Мысалы: «Ер қанаты – ат» [5, 58], «Қыз бала қылтиғанша», «Ел құлағы елу» [3, 87, 210] деген мақал-мәтелдер жазушы шығармаларынан өз орындарын таба білген.

Жазушы өз шығармаларында мақал-мәтелдерді әр түрлі тәсілдер арқылы қолданған. Оны мына кестеден көруге болады:

Мақал-мәтелдер	С. Мұқанов қолданысындағы мақал-мәтелдер	Қолданылған тәсіл түрі
Ер арыса – аруақ, ат арыса – тулақ [6, 22].	Ат арыса – тулақ, ер арыса – аруақ [7, 87].	Инверсия
Бөрі азығы мен ер азығы жолда [6, 17].	Ер азығы мен бөрі азығы жолда [3, 234].	Инверсия
Ер мойнында қыл арқан шірімес [6, 16].	Ер мойнында қыл арқан шірімейді [7, 83].	Плеоназм
Көпке көнбеген көмусіз қалады [6, 17]. Көптен қашқан көмусіз қалады [6, 250].	Көпті жамандаған көмусіз қалады [5, 56].	Плеоназм
Халық қаласа – хан түйесін сояды [6, 25].	Халық ұнатса, хан түйесін сояды [3, 280].	Плеоназм
Қасқырды қанша асырасаң да, орманға қашады [6, 360].	Қасқырды қанша асырасаң да, орманға қарап ұлиды [7, 404].	Эллипсис

Байқағанымыздай, жазушы инверсия тәсілін көп қолданған.

Сол сияқты С.Мұқанов шығармаларындағы мақалдарды сөйлем құрылысына қарай екі топқа бөлуге болады:

1. Жай сөйлем түріндегі мақал-мәтелдер:

- Төре тастан қатты [7, 19].
- Ел іші – алтын бесік [7, 21].
- Бір мылтықтың аузына мың кісі сыяды [7, 87].
- Аюға намаз үйреткен таяқ [7, 33].
- Қатынның ашуы қазан қайнатуға ғана жетеді [7, 136].
- Тентектің ақылы түстен кейін кіреді [3, 129].
- Сыйынғаныңнан сүйенгенің күшті болсын [3, 84].

2. Құрмалас сөйлем түріндегі мақал-мәтелдер:

- Темірді дәнекер қосады, өмірді бала қосады [3, 207].
- Қатты келген қыз жаман, қатты шапқан жау жаман [3, 209].
- Еркек – бас, әйел – мойын [7, 137].
- Оқу – жарым естіні бүтін етеді, бүтін естіні данышпан етеді [7, 27].
- Таныған жерге бой сыйлы, танымаған жерге тон сыйлы [7, 121].
- Ұры байымайды, сұқ семірмейді, жұтқан жұтамайды [3, 252].

• Өзен жағалағанның өзегі талмайды, теңізді төңіректегеннің несібі егіз [3, 247].

Мақал-мәтел синтаксисі жай сөйлем түрлеріне онша бай емес. Әдеби тілімізде кездесетін атаулы, жақсыз сөйлемдер мұнда кездеспейді. Мұндағы сөйлемдердің көпшілігі белгісіз жақты сөйлемдер болып келеді. Өйткені, мақал-мәтелдегі пікір нақтылы біреуге арналып айтылмайды, көпшілікке, жалпыға арналған. Осы сияқты, жай сөйлемнің мағыналық түрлері де мұнда онша көп емес, тек хабарлы, бұйрықты сөйлемдер ғана бар деуге болады. Қолда бар материалдарға қарағанда, жай сөйлемнің сұраулы, лепті түрлері бірлі-екілі ғана болмаса (Мысалы, «Таудай талап бергенше, бармақтай бақ берсеңші!», «Жас өспей ме, жарлы байымай ма?», «Көңіл жүйрік пе, көк дөнен жүйрік пе?», «Май сасыса, тұз себер, тұз сасыса, не себер?» т.б.), тіпті кездеспейді және оның кездеспеуі табиғи да нәрсе. Себебі, сұраулық, лептік мағыналар – мақал-мәтелдердің атқаратын рөліне, оның жаратылысына тән қасиеттер емес [9, 210-211].

Әдеби тіліміздің қазіргі синтаксистік құрылысында баяндауыштық қызмет атқаратын негізгі сөз табы етістік екендігі және оның бұл функцияда қолданылғанда барлық шақта, барлық жақта, әр түрлі рай формасында кездесетіндігі белгілі. Ал мақал-мәтел синтаксисінде етістік екі-үш формалық құбылыстарда ғана қолданылады және екінші, үшінші жақта, келер шақта айтылады.

Баяндауыш қызметінде қолданылатын етістік түрлері мыналар:

1. Етістіктен болған баяндауыш бұйрық райдың екінші жақ анайы түрінде өте жиі кездеседі. Мұндай сөйлемдердің барлығында дерлік бастауыш айтылмай, жасырын тұрады да, сөйлем толымсыз сөйлем болып келеді. Ал баяндауыштық бұйрық райдың сыпайы я көпше түрінде айтылуы кездеспейді. Сол сияқты бұл райдағы баяндауыш онша жиі болмағанымен, үшінші жақта да айтылады, бірақ бірінші жақта мүлдем кездеспейді. Мысалы, «Туған жерге туың тік», «Шыдамды еңбек, алғыр ой – анық досың, біліп қой», «Сыртың сайлы болғанша, ішің майлы болсын». Сол сияқты жазушының қолданысындағы «Досың да, дұшпаның да ер болсын» [8, 81], «Сыйынғаныңнан сүйенгенің күшті болсын» [3, 84] деген мақалдарды да бұл қатарға жатқызуға болады.

2. Баяндауыш қызметінде етістік - ар, - ер, - р, - с жұрнақты есімше формасында да өте жиі кездеседі. Мұндай баяндауыш тек анада-санда ғана екінші жақтың сыпайы, көпше түрлері мен бірінші жақта тіпті кездеспейді деуге болады. Мысалы, «Еңбек мұратқа жеткізер, жалқаулық абыройды кеткізер», «Жақсылық суға батпас, бір шығар, тегін жатпас», «Сыпайы тоңбас, қалтырар». Ал Сәбит Мұқановтың «Ботагөз», «Балуан Шолақ» романдарында осыған байланысты мынандай мақал-мәтелдер кездеседі: «Құм жиналып, тас болмас», «Мал басқа тебер» [2, 106].

Баяндауыш - а, - е, - й жұрнақты көсемшенің екінші, әсіресе, үшінші жақта айтылған түрінде өте жиі кездеседі. Баяндауыштың бұл түрі де жіктеудің сыпайы немесе көпше түрлерінде, сол сияқты бірінші жақта кездеспейді. Мысалы, «Сағынған елін аңсайды, сары ала қаз көлін аңсайды», «Еңбексіз іс

бітпейді, еріншектің қолы жетпейді». Сол сияқты жазушының шығармаларынан мысал келтіретін болсақ, олар: «Ер мойнында қыл арқан шірімейді», «Ер шекіспей, бекіспейді», «Өсек – өрт, қашқан құтылмайды, қарсы жүрген өрттенеді», «Қарға қарғаның көзін шоқымайды», «Дауыл болмай, жауын болмайды», «Өзен жағалағанның өзегі талмайды, теңізді төңіректегеннің несібі егіз», «Ұры байымайды, сұқ семірмейді, жұтқан жұтамайды».

3. Баяндауыш қызметінде жиі қолданылатын сөздердің тағы бір түрі – бар, жоқ деген сөздер. Бұл сөздер де, негізінде, ешбір жаққа жіктелмей, атау қалпында қолданылады. Мысалы, «Кісі болар баланың кісіменен ісі бар, кісі болмас баланың кісіменен несі бар», «Оқусыз білім жоқ, білімсіз күнің жоқ» дегендей жазушының «Ботагөз», «Балуан Шолақ» шығармаларында кездесетін «Қазаншының еркі бар қайдан құлақ шығарса да» [2, 28] деген мақал осыған сәйкес.

4. Есімшенің тәуелді формада тұрып, сөйлемнің баяндауышы қызметін атқаруы – қазіргі әдеби тілімізге тән қасиет емес. Ал мақал-мәтел синтаксисінде ол да жиі кездеседі. Бірақ тәуелдіктің барлық түрінде емес, тек үшінші жақта ғана кездеседі. Мысалы, Сәбит Мұқанов «Ер жігіттің екі сөйлегені – өлгені, еменнің иілгені – сынғаны» [8, 66] деген мақалды өз шығармаларында жиі қолданған.

Сол сияқты бастауыш функциясында қолдануға тиісті зат есім айтылмайды да, бастауыш қызметі түсіріліп қалдырылған зат есімнің анықтауышы болуға тиіс есімше немесе сын есім атқарады. Мысалы, «Ұқыпты етегін жабады, ұқыпсыз ұятын табады», «Көп істеген – құп істейді». Осы орайда Сәбит Мұқанов шығармаларында мынадай мақал-мәтелдер қолданылған: «Көпті жамандаған көмусіз қалады» [7, 83], «Өсек – өрт, қашқан құтылады, қарсы жүрген өртеледі» [7, 207].

Ендігі бір тоқталатын нәрсе – сөз болып отырған бастауыш пен баяндауыштың орын тәртібіне байланысты. Құрылысы, құрамына енген сөздердің орналасу тәртібі жағынан алғанда, мақал мен мәтелді поэзия мен проза аралығындағы аралық категория деуге болар еді. Өйткені, мақал-мәтелдердің құрылысында поэзияға тән кейбір қасиеттер де, прозаға ұқсас қасиеттер де бар. Бұлардың құрылысындағы поэзияға ұқсастық қасиеттер – екі я одан да артық жолдан құралатын түрлерінде әр жолдың буын саны, үйлесім, ырғағы бірыңғай, біртектес болып келетіндігін де ғана. Бұлардан басқа белгілердің барлығы да мақал мен мәтелді поэзиядан бөлетін, оны прозаға жақындастыратын белгілер. Осыларға лайықты мақал-мәтел сөйлемдердегі бастауыш пен баяндауыштың орын тәртібінде екі жақтылық бар: оның бірі – поэзиядағы сияқты өз бастауышын өзі меңгеріп тұрған мүшелерден бұрын айтылуы болса, екіншісі – прозалық шығармалардағы сияқты баяндауыштың сөйлем соңында келуі. Бұл екеуінің алғашқысынан гөрі соңғы түрі әлдеқайда басым. Бастауыштың өз жетегіндегі сөзден немесе өз бастауышынан бұрын айтылуы үйлесім қуушылықтан, я болмаса баяндауыш болып тұрған сөздің мағынасына ерекше мән беру мақсатымен инверсиялаудан туып отырады. Мысалы, «Көп сөйлейді залым би, аз сөйлейді әділ би», «Пышақ болмас

жетесіз, өзі болған жігіттің, тегін сұрап не етесіз». Бұған қатысты С.Мұқанов шығармаларында мынадай мақалдар кездеседі: «Ұл кетеді жайына, қыз кетеді байына», «Қазаншының еркі бар қайдан құлақ шығарса да» [2, 28, 102].

Мақал-мәтел халықтың тұтас бітім-болмысын ұлттық психологиямызға етене жақын ұғымдармен, ұлттық нақыш-бояумен шебер көрсететін және әдеби тілді дамытудағы орны айрықша даналық иірімдерінің бірі. Осы даналық иірімдерді, халқымыздың асыл қазынасын ақын-жазушыларымыз, сонымен қатар ана тілінде сөйлеп жаза білетін әрбір адам керек жерде, тиісті жерде ұтымды, орынды қолдана білген, сонымен бірге оны өндеп-жөндеген; өз жандарынан да жаңа мақал-мәтелдер қосқан. Осылайша халықтың даналық қоры іштей өсіп, ұдайы дамып отырады. Ауыз әдебиетінің басқа түрлеріне қарағанда, мақал-мәтелдердің бір даму ерекшелігі –осындай жалпыхалықтық қасиетінде. Сәбит Мұқанов «Ботагөз», «Адасқандар», «Балуан Шолақ», «Аққан жұлдыз» шығармаларында мақал-мәтелдерді орынды әрі шебер қолданғандығын жоғарыда талданған мысалдар арқылы байқаймыз. Жазушы шығармаларында мақал-мәтелдер:

- Инверсия тәсілі арқылы құрамындағы сөздердің орны ауыстырылып, ыңғайластандырылып қолданылған;

- Плеонастикалық тәсіл арқылы өз жанынан сөздер қосылып, жаймаланып қолданылған;

- Эллипсис тәсілінің бүтін сөздерді қалдырып кету түрін қолдану арқылы жұмсалғанын байқадық.

Яғни, көркем сөз зергері халқымыздың осынау асыл қазынасын әр түрлі тәсілмен қолданғанын байқаймыз. Сондай-ақ, шығармалардағы қолданылған мақал-мәтелдерді тақырыбы жағынан былай топтастыруға болады:

- Адамгершілікке байланысты мақал-мәтелдер: «Адам аласы ішінен, мал аласы сыртынан», «Атаңның баласы болма, адамның баласы бол».

- Салт-дәстүрге байланысты мақал-мәтелдер: «Ел жатпай – ит тынбас», «Ант бұзған оңбайды, салт бұзған сорлайды», «Он үште отау иесі».

- Сөз өнеріне қатысты мақал-мәтелдер: «Сөзде қаңқу жаман, ауруда шаншу жаман».

- Туыстық қатынасқа байланысты мақал-мәтелдер: «Мал қонысын іздейді, ер туысын іздейді», «Жауда бір үйің болсын».

- Байлық пен кедейлікке байланысты мақал-мәтелдер: «Арық атқа қамшы жау, жыртық үйге тамшы жау», «Ұры байымайды, сұқ семірмейді, жұтқан жұтамайды».

- Ерлі-зайыптыларға байланысты мақал-мәтелдер: «Жақсы әйел – ырыс, жаман әйел – ұрыс», «Үйді қырық әйел толтыра алмайды, бір әйел толтыра алады».

Қазақ әдебиетінің классигі М. Әуезов әріптесі С. Мұқанов туралы «Жолы кең жазушы», «әрі ақын, әрі драматург және әдебиет тарихының зерттеушісі Сәбиттің аты қазақ оқушысының мол қауымына өте даңқты, анық қымбат аттың бірі» – деп аса жоғары бағалаған. Қазіргі жаңа заманда да өткен тарихымыздан елес беретін және бай тіліміздің құндылығы сақталған

С. Мұқанов туындылары әрқашан оқырмандар назарында болады деген ойдамыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТ

1. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – Алматы: 2002. – 664 бет.
2. Мұқанов С. Ботагөз. – Алматы: Жазушы, 1989. – 479 бет.
3. Мұқанов С. Аққан жұлдыз. – Алматы, Жазушы, 1875. – 485 бет.
4. Жапбаров А. Қазақ тілі стилистикасын оқыту, методикасының негіздері. – Алматы: Қазақ университеті, 1991. – 224 бет.
5. Мұқанов. Балуан Шолақ. – Алматы, Өнер, 1980, – 174 бет.
6. Қазақтың мақал-мәтелдері (Құрастырғандар Ө.Тұрманжанов, К.Ахметбекұлы). – Алматы: Раритет, 2004. – 440 бет.
7. Мұқанов С. Аққан жұлдыз. – Алматы: Жазушы, 1879. – 496 бет.
8. Мұқанов С. Адасқандар. – Астана: Елорда, 1999. – 307 бет.
9. Садырбаев С. Халық әдебиетінің тарихи негіздері. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 216 бет.
10. Қазақ мақал-мәтелдері (құрастырған Ж.Дәуренбеков). – Алматы: Ана тілі, ЖШС, 2001. – 192 бет.

Пословицы и поговорки, крылатые выражения придают прозе и поэзии особую значимость. Это умение поэты и писатели творчески используют в своих произведениях. В статье рассматривается мастерское использование пословиц и поговорок в произведениях С. Муканова для высказывания мыслей, описания и иллюстрации событий, характеристике героя. Также были исследованы различные приемы использования пословиц и поговорок.

Ключевые слова: пословицы и поговорки, произведение, синтаксис, инверсия, пленастический подход, эллипсис, писатель, сказуемое, подлежащее, прозаическое произведение.

Proverbs, sayings and idioms give special significance to prose and poetry. Poets and writers creatively use this value in their works. The article discusses the masterful use of proverbs and sayings by S. Mukanov to express thoughts, describe and illustrate events, characterize a character. The various techniques for using proverbs and sayings have also been investigated.

Keywords: proverbs and sayings, work, syntax, inversion, plenastic approach, ellipsis, writer, predicate, subject, prose work.

УДК 811.512

А. Саркенқызы, Қазақстан Республикасы Ұлттық ұланы Әскери институты тілдік дайындық кафедрасының профессоры, филология ғылымдарының кандидаты, капитан.

М.С. Ауғанбаева, М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті практикалық қазақ тілі кафедрасының аға оқытушысы, филология ғылымдарының магистрі.

С. МҰҚАНОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ АМПЛИФИКАЦИЯ

Мақалада жазушы С. Мұқанов шығармаларында тұрақты тіркестерді молынан жұмсап, оқиганың экспрессивті-эмоционалды реңкін арттырғаны айқындалады. Қаламгердің тұрақты тіркестерді шеберлікпен қолданғаны жан-жақты қарастырылады. Жазушының плеонастикалық және амплификация тәсілдерін өз шығармаларында шеберлікпен жұмсауы зерделенеді.

Түйінді ұғымдар: синонимдер, фразеологиялық синонимдер, көркем әдебиет, мағыналас фразеологизмдер, плеонастикалық тәсіл, амплификациялық тәсіл, экспрессивті-эмоционалды реңк, көркемдік.

Тілдегі синонимдер жеке сөз ретінде де, тұрақты тіркес ретінде де кездеседі. Тұрақты тіркестер жеке сөздерге синоним болып келеді. Бірақ синонимдік қатардың тірек-элементі бола алмайды. Фразеологиялық синонимдер басқа сөздерден өзінің экспрессивті-эмоциялық бояуымен ерекшеленеді. Олар көркем бейне жасауда жиі қолданылады. Сондықтан бұлар тілдегі кез-келген стильде талғаусыз қолданыла бермейді. Бұлардың өздеріне лайықты орын алған мекені – көркем әдебиет. Көркем шығармада белгілі оқиға жай баяндалмайды. Жазушы болған оқиғаны өзінің ой елегінен өткізіп, оны түрлі-түсті бояумен әшекейледі. Сондай бейнелі сөз қазынасы – фразеологизмдер.

Тұрақты тіркестердің семантикалық нәтижесі – фразеологиялық мағына. Адамдар сөйлеу қажеттілігін өтеу кезінде фразеологизмдерді алдымен айтайын деген ұғымның мағынасына қарай тандайды. Сондықтан мағыналас фразеологизмдердің қатар басы фразеологиялық мағынаға бағыт беретін тірек сөз (доминант) – лексикалық мағынадан басталуы керек. Яғни мағыналас фразеологизмдердің доминанты ретінде қатар басында жалпы тірек ұғымға негізделген лексикалық мағына – бір сөз тұрады [1, 3].

Қазақ фразеологиясының негізін салған академик І. Кеңесбаев кезінде фразеологиялық варианттардан синонимдерді басы ашық мәселе ретінде қарап, «Синоним фразеологизмдерде ешбір компонент қайталана алмайды. Етістікті фразеологизмдердің мағыналары жуықтық болғанымен, тұрпат жуықтығы болмайды»деп жазғаны тұрақты сөз тіркестері ішінде кездесетін мағыналас фразеологизмдер туралы ойдың бастамасы еді [2, 413]. Мысалы:

1. Адамға санамады /есептемеді/, адам /кісі/ құрлы көрмеді – кісіге есептемеді, менсінбеді.

2. Жанды жан демеді – көзіне ілмей баса көктеді, ешкімді менсінбеді.

3. Кердең етті /асты/ – өзге жұртты менсінбеді.

4. Ернін шүйірді – жақтырмады, менсінбеді.

Осындағы синонимдердің бірде-бір ортақ сыңары жоқ. Демек, бұлар «синонимдес фразеологизмдер» деп ой қорытуы алғашқы ғылыми пікірдің қалыптасуына негіз болды. Мысалы: көмектесу, жәрдем беру ұғымдарын *қол ұшын беру, ат салысу, ат сауырын беру, қанатымен су себу, себін тигізу* т.б., ренжісу ұғымы – *бет жыртысу, жүз шайқасу, жүз көріспеу, ат кекілін кесісу, көз аларту, қабақ шытысу, араларынан қара мысық өту, араға от түсу, ішіне мұз қату, өкпесін ала жүгіру* сияқты мағыналас сөз тіркестерімен жеткізуге болады.

Фразеологиялық синонимдер ұғымы жағынан бірінен-бірі сатылап өсіп, күшейіп отырады. Мысалы: *көз ілмеді, көз шырымын алмады, көрер таңды көзімен атқызды, түн күзетті, түн ұйқысы бұзылды*.

Өзара синонимдес фразеологизмдердің ең жоғарғы синонимдігі олардың кез-келген контексте бір-бірінің орнына еркін қолданыла беруінен байқалады. Ғалымдардың айтуынша, фразеологиялық синонимдерді бірінің орнына бірін ауыстырып қолдану төмендегі шарттарға байланысты іске асады:

1. Фразеологизмдердің семантикалық жағынан жақындық дәрежесіне байланысты;

2. Синонимдердің құрылымдық жүйесіне байланысты;

3. Фразеологизмдердің стилистикалық сипаты мен эмоционалдық бояуына байланысты.

Тұрақты тіркестер көркем шығарманың қай жанрында болсын, молынан қолданылып, көркемдік тәсілдердің ең сүбелі түрі ретінде стильдік қызмет атқарады. Қаламгерлер өз туындыларында тұрақты сөз тіркестерін мейлінше мол пайдаланады. Фразеологиялық тіркестерді пайдалануларынан олардың тілдік шеберлігі айқын танылады.

Фразеологизмдердің, әсіресе, оның семантикалық категорияларының көркем шығармаларда қолданылу аспектілерін толық айқындау үшін, классик авторлардың прозалық шығармаларына толық мәтіндік талдау жасау арқылы өрнекті сөз үлгілерінің стильдік қызметі талданады. Ол үшін авторлардың стильдік мақсатта жұмсаған фразеологиялық тіркестерді қолданудағы әдіс-тәсілдеріне назар аударуымыз керек.

С. Мұқанов шығармаларында тұрақты тіркестерді молынан жұмсап, оқиғаның экспрессивті-эмоционалды реңкін арттырған. Көркем шығармада автордың дара стиліне байланысты қолданылатын синонимдердің кейбіреуі жалпыхалықтық сипат алады. Ал көпшілігінің мағынасы контексте ғана айқындалады.

«Фразеологиялық синонимдер өзінің барлық бояу өрнегімен көркем шығармада түрленіп көрінеді. Синонимдердің стильдік сипаты әр жазушының сөз қиюластыру тәсіліне орай түрліше болады», – дейді Х. Қожахметова [3, 70]. Қаламгер синонимдерді және фразеологиялық синонимдерді қолдануда

шеберлік танытады. С. Мұқанов синонимдік тұрақты тіркестерді екі түрлі жолмен қолданады:

1. Өзара синонимдес сөз бен тұрақты тіркесті қатар және алшақ, яғни, арасына сөз кірістіріп пайдаланады (плеонастикалық тәсіл).

2. Өзара синонимдес тұрақты тіркестерді қатар да, алшақ та қолданады (амплификациялық тәсіл).

С. Мұқанов оқиғаны толыққанды суреттеу үшін өзара синонимдес сөз бен тұрақты тіркесті қатар немесе алшақ та қолданады. Оқиғадағы кейіпкерлердің ойын толықтырып, анық жеткізу үшін бұл әдіс ұтымды қолданылған. Автор фразеологиялық синонимді негізінен стильдік мақсатта жұмсаған.

1. «Тілімізде екі мәндес сөз қатар келіп, алдыңғысы соңғысын анықтап, мағынасын күшейтеді. Мұндай сөз қолданысын тіл білімінде *плеоназм* немесе *плеонастикалық сөз тіркесі* деп атайды. Синонимдерді **плеонастикалық тәсілмен** жұптап қолдану жекелеп қолданғаннан гөрі әлдеқайда мәнерлі» - деп атап көрсетеді Ә.Болғанбаев [2, 176].

Жазушы мағыналас сөз бен тұрақты тіркесті қатар қолданып (сөз+тұрақты тіркес), шығарма көркемдігін шырайландырған. Плеонастикалық тәсілді көркемдікпен қолданған.

Мысалы, Ол сапары ұзын қара мұртының қияғын ғана қалдырып, өзгесін ернінен асыра, таңқита қиған, шоқша қара сақалының тұтамнан артығын қырыққан, басы желкесі мен мандайына қарай сопая біткен, қабак сүйегі томпиған шығыңқы, кішкене қара көзі шүнірек, дөңестеу келген беті ұзынша, иегі сүйір мойны бықырайған қысқа, жауырыны қушық, имиген нәзік денесі, аласа, ішкені бойына жұқпайтын *арық, денесі де, беті де қан-сөлсіз құп-қу*, қол-аяғы кішкене, саусақтары қылдырықтай адам [5, 47]. Бұл мысалда арық адамға мінездеме бере келіп, кейіпкер бейнесін *денесі де, беті де қан-сөлсіз құп-қу* деген тұрақты тіркеспен түйіндейді.

Ал келесі мысалда автор *сұлу келіншектің* портретін синонимдес сөзбен *үріп ауызға салғандай, қан мен сүт ақ жүзінде араласқан* деген тұрақты тіркестерді қолдана отырып, былайша өрнектеген: Шәйін ағаймен бірге жасасып келе жатқан Зылиқа жеңгей де ол кезде талдырмаш, кішірек денелі, бет сүйегі батыңқы біткен сопақтау *көркем келбетті, «қан мен сүт ақ жүзінде араласқан»* дегендей, *қызғылттау шырайлы, құлпырған ашаң өңді*, мандайдан төмен қарай тік біткен әдемі қыр мұрынды, қолмен қатарлап тізгендей жіңішке қиғаш қара қасты, мөлдіреген орташалау томпақ қара көзді, бүрілген оймақ ауызды, *үріп ауызға салғандай сұлу келіншек!* [5, 67].

Неге екенін кім білсін, молданың «үйлену» дегеннен жаны түршігеді, әйелмен қалжыңдасуды білмейді, қалжыңдасқысы келген әйелден *ат-тонын ала қашады*, кәрі кемпір отырған жер болмаса, жас әйел оңаша отырған жерге сүйресек *жоламайды* [5, 48]. Бұл мысалда құрмалас сөйлемнің екі компонентінде синонимдес сөз бен тұрақты тіркес алшақ орналасқан. Бірінші компонентінде *ат-тонын ала қашады* деп келтірсе, екінші сөйлемде *жоламайды* деген болымсыз етістік түрінде келеді.

Арасынан *иттің тұмсығы өтпейтін* Меңіреу қара қайыңның арасынан өзі ғана білетін бір жіңішке жолды тауып, *орманның қалың ішіне* сұңгіп, Балуан таң біліне жайлы жерге бекінді [7, 157]. Бұл құрмалас сөйлемнің бірінші компонентіндегі *иттің тұмсығы өтпейтін* деген тұрақты тіркес екінші компонентте *орманның қалың іші* деп берілген. Екі мысалда да автор бірінші тұрақты тіркестен кейін дара сөзді қолданады.

С. Мұқанов синонимдес сөз бен тұрақты тіркесті қатар да қолданады. Мысалы, *Және қой аузынан шөп алмайтын момын кісі*, ешқайда шықпайды, ол шықпаған соң, мен де шыға алмаймын, жеті жасымнан сиырдың соңындамын [5, 271 б.]. *Қой аузынан шөп алмас* деген сөздің мағынасы *момын адам* дегенді білдіреді, бірақ жазушы бұл сөздердің екеуін де қатар қолданады.

Өзі *ағаштан түйін түйетін шебер* балташы екен [5, 22]. Автор балташының шеберлігін таныту үшін *ағаштан түйін түйетін* және *шебер* сөзін қатар қолданған. «Балуан Шолақ» повесінде шебер сөзі шебер өреді, шебер тігеді, шебер өрнектейді, шебер пішеді деп 4 рет қайталанады, ал құрмалас сөйлемнің соңғы компонентінде *бармағынан бал тамған* деген тұрақты тіркесін қолданады: Күш өнері сондай болса, қол, тіл, үн өнері одан да қызғылықты: қайысты да шебер өреді ол, етікті де шебер тігеді, оюды да шебер өрнектейді, киімді де шебер пішеді ол, соның үстіне «*бармағынан бал тамған*» домбырашы... [7, 248].

Жүзіктің көзінен өткендей жылпос жас болыс – Итбайды губернатор Николайға таныстырды [7, 39]. *Жүзіктің көзінен өткендей* тіркесі мағыналас *жылпос* сөзімен қатарласа қолданылған.

«Сынықтан басқаның бәрі жұғады» дейді мақал. Ғалияға қосылғаннан кейін, оны еліктеймін деп, Біржан әнге, домбыраға әуестеніп, Салсымақтау боп, екінші жақтан – Ғалияны байбатша мырзалардан жеңіп алдым дегендей, *кеудесіне нан пісіп, нығызси бастаған еді* [7, 220]. *Кеудесіне нан пісіп* тіркесі мен *нығызси бастаған еді* және екінші мысалдағы *қымыз сапырулы, қол құсырулы* мен *даяр* сөздері өзара синонимдес болып келеді.

Өкпемен Жаманшұбарға көшіп кеткеннен кейін, бір жаз ат ізін салмай қойған Мұстафа, қысқа қарай іздеп кеп, Мұқанмен жыласып көрісті де, сол қыста *ат ізін суытпай* қайта-қайта *келгіштеп* жүріп, алдағы көктемде өз қасына көшіріп алып кетті [5, 23 б.]. Бұл мысалда *ат ізін суытпай* деген тұрақты тіркеспен *келгіштеп жүріп* мағыналас болып келеді. Келесі сөйлемде тұрақты тіркес екі синоним сөз қатар қолданылған: Оны жұрт «бұзылған жүзі қара» деп *көзге түрткі қылды, безініп, жоламады* [5, 181 б.].

Мысалдардан танылатыны синонимдес сөз бен тұрақты тіркестер жарыса келіп, оқиғаны айқындайды. Жазушы ойын дәлдеуде бұл әдістің маңызы айқын екені танылды. Мысалдарда фразеологиялық синонимдер мен синонимдер мағыналық аясы жағынан бір-бірінен жоғары-төменді, артық-кем болып ерекшеленеді, градациялық жолмен жоғарылап отыратынын байқадық. Адамның бір сәттік психологиялық күйін жоғарыдағы берілген мысалдардағы синоним сөздер жеткізе алады. Оқиғаны толыққанды жеткізуде, оқырман назарын аударуда автор мағыналас сөз бен тұрақты тіркесті қатар да, алшақ та

қолданып, шеберлік танытады. Плеонастикалық тәсіл шығарманың көркемдігін арттырғаны байқалды.

2. Өзара синонимдес тұрақты тіркестерді қатар да, алшақ та қолданады (амплификациялық тәсіл).

С. Мұқанов шығармаларында амплификациялық тәсіл жиі кездеседі. Осы жайында мына пікірге ойысасқ: «Фразеологиялық тұлғалар өзіндік қолданылу ерекшеліктеріне қарай, «мәтін ішіндегі мәтін» жасап, бір тіркес емес екі немесе одан да көп мағыналас фразеологизмдермен ерекше қатар түзейді. Мұндай жағдайда стильдік әсер мен айтушының ойын жеткізуде таптырмайтын мәнерлілікті туғызады. Мағыналас фразеологизмдердің мұндай табиғаты *амплификация* деп аталады. Амплификация (латынша *amplificatio*) – ұлғайту, стильдік фигураның бір түрі. Мәтін ішінде мағыналас троптың түрлерін немесе біртектес конструкциямен жасалған сөздер тізбегін қайталау.

Амплификация стильдік айшықтаудың градация, плеоназм сияқты бір түрі болғанымен, ол тек мағыналас сөздер мен сөз тіркестеріне тән стильдік құрал.

Лексика-фразеологиялық синонимдер амплификациялық тәсілмен мәтін ішінде, сөйлемнің өн бойында ұлғаймалы мағыналас тізбектер құрайды. Мағыналас бірнеше сөз немесе сөз тіркестерінің мұндай ұлғаймалылық сипаты айтылатын ойды жан-жақты ашып көрсетуге, олардың қандай да болмасын ерекшеліктерін бөліп, дәл саралап көрсету арқылы, қабылданатын шындық, құбылыс, ситуация туралы ойымызды тереңдете түседі. Ең бастысы – айтылар, жеткізілер ұғымды синонимдес сөз тіркестері арқылы тереңдете түсу» [4, 131].

С. Мұқанов амплификация тәсілін оқиғаны жан-жақты ашып танытуда, ерекшелігін айқындап, дәлдеп жеткізу мақсатында шебер қолданады. Мағыналас тіркестердің оқырманға әсері де айрықша болатынын көруге болады.

Амплификация тәсілімен жасалған шығармалардағы сөйлемдерді шартты түрде былайша топтастырған едік:

- Амплификация тәсілін жазушы адамның әрекетін, тіршілігін танытуда ұтымды қолданған. Мысалы, Бірақ ол қадірсіз екен: сол үйдің *отымен кіріп, күлімен шығады* екен, құлқын сәріден тұрғаннан қас қарайғанша *тізе бүкпей, үйдің де, түздің де шаруасын дамыл-тиыштықсыз істей береді* екен [17, 5].

Не жұмысқа болса да, *бар ынтасымен кіріседі де, қолы тиген жұмысын опырып жібереді* [5, 105].

- Амплификация тәсілін қыздың сұлулығын бейнелеуде былайша қолданған: Бәтес бұл түсінде *аққудың көгілдірі, піспеген қауын, жарылмаған жұмыртқа, сүттен ақ, судан таза періште, жаңа гүлденіп келе жатқан қызғалдақ!..* [6, 28]. *Бетінен нұры бөртін, қаны тамған, толқыған сұлу айдай кесер басы* [7, 11 б.].

- Адам өмірінің қиын сәттерін автор өлмешінің күнін *көріп, зорға тіршілік жасайды; тауы шағылып, беті қайтты; арқа еті арса, борбай еті борша боп жүр; сүйекке таңба түсті, өлім болды; қаны ілезде қайнап кетіп, екі көзі қанталай қалды; алдінің қылығы өтіп, өзегі өртті; өкпесі алқымына тығылып, аузына сөз түспей; қысқа жіп күрмеуге келмей, ішімдік-киімдіктен кейде*

тарығып қалса; басыма тар күндер туа қалса, қан да ішер едім деген синонимдес тұрақты тіркестерді бір сөйлем ішіне сыйғызып, суреттеліп отырған оқиғаға экспрессивті-эмоционалды реңк береді. Мысалы, Ауыл байлары аздаған ғана жалшы ұстайды, қалған кедейлер өлмешінің күнін көріп, зорға тіршілік жасайды [5, 26].

«Аз үйлі Үйсін» деп, Балuanды ұстап әкетпек болған жау жағының тауы шағылып, беті қайтты [7, 151].

Арқа еті арса, борбай еті борша боп жүр байғұстың [5, 100].

«Анаң, Ғалия ұсталды» дегенде, тұла бойы мұздана қалған Балuanның қаны ілезде қайнап кетіп, екі көзі қанталай қалды [7, 240].

Бала күннен әлдінің қылығы өтіп, жас күнінен өзегі өртті болды [7, 10].

•Адамдар арасындағы қарым-қатынасты бейнелеуде амплификациялық тәсілмен жасалған мысалдар төмендегідей: Келін біткен әжемнен қойдай ығысады, бір де бірі алдын кесіп өтпейді [6, 101 б.].

Ол кете ағыл-тегіл жылаған Қалампыр біраздан кейін үйіне оралған Баймырзаға кей кездегі дағдысымен, енді жылы шырай беріп, жұмсақ сөз айта бастады [7, 101].

Ғалияның көңілін қалдыру былай тұрсын, кірбің салуға да жоламай дағды алған ол [7, 170 б.].

•Жазушы С.Мұқанов амплификациялық тәсілмен жасалған, яғни, екі компоненті өзара мағыналас жалпыхалықтық қолданыстағы тұрақты тіркестерді де шығармасына қосқан. Мысалы, Досқа күлкі, дұшпанға таба болғың келіп пе еді? [7, 181].

•Адамның балалық шағы мен өсіп-жетілуін, жас шамасын білдіретін мағыналас тұрақты тіркестер шығармаларда былайша бейнеленген: Ең алдымен, батырақ семьясында туғанмен, біреудің жалғыз ұлы болған соң, әкешем мені бетке қақпай, еркін ұстаған, сондықтан олардың тұсында мен шалдуар-тентек болғам [5, 73].

Қияға өрлеп, қырандай қанат жайып,

Табым десем козады «аруағым» [5, 6].

Есін біліп, етегін жапқан соң, өзі де қарап отырмас, ақылы бар бала [7, 102].

Бірақ бұлардың біреуіне де әкесі міз баққан жоқ. Оның жауабы: «Балам ер жетсін, кемеліне келсін, ақылы толсын, содан кейін кімге барса да, еркі. Теңі келсе, тегін берем» [7, 161].

Апам мен екеуімнің аштан өліп, көштен қалмауыңа Төлебай екеуіміз, әсіресе, мен кепіл болайын [7, 106].

Ғалым І. Кеңесбаевтың фразеологиялық сөздігінде «мейманасыасты» деген тіркес «асып-тасыды, көңілі өсіп масаттанды» деп берілген [2, 513]. С.Мұқанов бұл тіркеске мағыналас тұрақты тіркестерді қоса берген: Торсанның балалары мейманасы тасып тұрған кезінде, «қаздың етінен басқа ет ет пе» деп, сиыр еті былай тұрсын, қой мен жылқының семіз етіне мұрындарын шүйірер еді [5, 261]. Сондай, «мұрнымен құс тістептұрған» кезінде, – дейді Болтабай кейіген кескінмен, – мейманасы тасыды бұлардың [5, 260].

Берілген синонимдес фразеологизмдер бір-бірінен семантикалық реңіне, стильдік бояуына және қолдану аясына қарай да ерекшеленеді. Фразеологиялық синонимдер топтары бірінен соң бірі сатылап дамып, тіркес мағынасы кеңейе түседі.

Амплификациялық қатар түзеп тұрған фразеологизмдердің бірқатары авторлық фразеологизмдер екені жайлы ғалым Г. Смағұлова теориялық тұжырым ұсынады. Ол фразеологизмдердің авторлық қолданыстары туралы сөз айтқанда мынадай мәселелерге назар аудартады:

1. Сөйлем ішінде бірнеше мағыналас фразеологизмдер амплификациялық қатарлар түзеді. Егер екі-үш қатарлы мағыналас фразеологизмдер болса, онда бірқатары – авторлық фразеологизмдер.

2. Мағыналас қатарлар ішінде фразеологизмдердің, әсіресе, лексикалық вариант үлгілері жиі өзгерістерге ұшырап отырады. (Мысалы түкірігі // қақырығы жерге түспеу, қаймағы бұзылмау\\шайқалмау).

3. Мағыналас фразеологизмдер қатары авторлық қолданыстарда сыртқы дыбыс үйлесімділігімен жиі байқалады.

4. Авторлық қолданыста окказионал фразеологизмдердің мағыналарында ұлттық мәдени ойлау ерекшеліктер, стереотиптер арқылы тұтастай ұлт менталдығын айқындайтын соны тұрақты тіркестер тобы жиі көрінеді. Уақыт өте келе олар фразеологиялық қорға қосылуы мүмкін [4, 82].

Осы тұжырымдарға сүйенсек, амплификациялық қатар түзеген тіркестердің бірқатары авторлық болып келеді.

Жоғарыдағы мысалдардан шығарма тіліндегі фразеологизмдердің әртүрлі бейнеге құрылса да, мағынасы жағынан бір-біріне жақын екендігін байқадық. Яғни, синонимдес фразеологизмдер сөздің орнына жұмсалып қана қоймай, мағына жағынан бір-біріне сәйкес, үйлес келіп, біріне-бірі балама бола алатынын жинастырған материалдарымызды талдау барысында анықтадық.

С. Мұқанов амплификация тәсіл мен плеонастикалық тәсілді көркемдікпен қолданған. Мағыналас тіркестерде сыртқы дыбыс үйлесімділігі байқалады. Жазушы мағыналас ұғымдарды бір сөйлемге сыйдырып, оқиғаның бояуын қалыңдатады. Өзара синонимдес сөздер мен тұрақты тіркестерді жазушы кейіпкерлер мінезін терең танытуда, оқиғаны оқырманға әсерлі жеткізуде шеберлік танытады. Тұрақты тіркестер жазушының қаламы арқылы жанданған. Адамның ойлаған ойын, көңіл-күйі мен көзқарасын нақты әрі көркем түрде жеткізу үшін синонимдер айрықша қызмет ететініне көз жеткіздік. Сөйлемдегі синоним сөздер мен фразеологиялық синонимдер оқырманға жай баяндау ғана емес, сипаттауға, сөзбен сурет салуға әсерлі қызмет етіп тұрғаны байқалды.

С. Мұқанов шығармаларындағы фразеологизмдердің ішкі формасынан ұлттық нақыш, ұлттық қасиет, діл, мәдени-ұлттық ерекшелік айқын аңғарылады. Тұрақты тіркестер шығарма кейіпкерлерінің бейнесіне шынайылық сипат береді және басқа тіркестермен үйлесіп, көңілге қонымды жұмсалады. Мұндай тіркестерден айтылар ой да түсінікті болып келумен қатар, экспрессивтік өң анық байқалады. Қос тәсіл шығармалардың реңкін біршама арттырғанын байқадық. Халықтың байлығын шеберлікпен қолданған

С. Мұқанов синонимдерге, фразеологиялық синонимдерге айрықша сипат берген.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТ

1. Смағұлова Г. Мағыналас фразеологизмдер сөздігі. – Алматы: Сөздік – Словарь, 2002. – 192 б.
2. Кеңесбаев І. Фразеологиялық сөздік. – Алматы, 2007. – 800 б.
3. Қожахметова Х. Фразеологизмдердің көркем әдебиетте қолданылуы. – Алматы, 1972. – 112 б.
4. Смағұлова Г. Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілері. – Алматы, 1998. – 300 б.
5. Мұқанов С. Өмір мектебі. – Алматы, 2002. – 464 б.
6. Мұқанов С. Адамдар. – Алматы, 2009. – 312 б.
7. Мұқанов С. Сұлушаш. – Алматы, 2002. – 288 б.

В статье рассматривается повышение экспрессивно-эмоционального оттенка событий в произведениях С. Муканова при богатом использовании устойчивых выражений. Всесторонне изучается мастерское использование писателем устойчивых выражений. Также исследуется мастерское применение в своих произведениях способов плеонастики и амплификации.

Ключевые слова: синонимы, фразеологические синонимы, художественная литература, смысловые фразеологизмы, плеонастический способ, амплификационный способ, экспрессивно-эмоциональный оттенок, художественность.

The article discusses the increase in the expressive-emotional tone of the events with the rich use of stable expressions in the works of S. Mukanov. The author's masterful use of set expressions is thoroughly studied. The masterful application of pleonasticity and amplification methods in his works is also investigated.

Keywords: synonyms, phraseological synonyms, fiction, semantic phraseological units, pleonastic method, amplification method, expressive-emotional tone, artistry.

УДК 378.147

Т.Н. Лысакова, доцент кафедры географии и экологии Северо-Казахстанского государственного университета им. М.Козыбаева, кандидат биологических наук.

Г.В. Гордиянова, старший преподаватель кафедры географии и экологии Северо-Казахстанского государственного университета им. М. Козыбаева, кандидат педагогических наук.

П.С. Дмитриев, профессор кафедры географии и экологии Северо-Казахстанского государственного университета им. М. Козыбаева, кандидат биологических наук.

РОЛЬ КРИТЕРИАЛЬНОГО ОЦЕНИВАНИЯ В РАЗВИТИИ УЧЕБНО-ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ ОБУЧАЮЩИХСЯ

В статье исследовано влияние критериального оценивания на развитие учебно-познавательной компетентности обучающихся. Представлены результаты изучения учебно-познавательной компетентности учащихся 7 класса на уроках географии в условиях критериального оценивания.

Ключевые слова: критериальное оценивание, учебно-познавательная компетентность, обучающиеся.

Для современной системы образования как никогда актуальна проблема развития у школьников способности самостоятельно находить ответы на вопросы, оценивать свои знания, поступки. Этого можно достичь, если направлять учебный процесс на самообучение и саморазвитие как основу развития учебно-познавательной компетентности школьников и их готовности к самообразованию в течение всей жизни [1].

Зачастую школьная отметка является субъективной, прежде всего, из-за отсутствия четких критериев оценивания и информации о том, что именно послужило причиной выставления того или иного балла. Кроме того, у учителя может вызвать затруднение определение результатов работы школьника в рамках пятибалльной шкалы оценивания.

Критериальное оценивание основано на сравнении учебных достижений обучающихся с определенными критериями. Данные критерии должны быть заранее известны всем участникам образовательного процесса, соответствовать целям и содержанию образования, способствовать формированию учебно-познавательной компетентности обучающихся [2].

Цель: определить роль критериального оценивания в развитии учебно-познавательной компетентности учащихся 7 класса на уроках географии.

Учебно-познавательная компетентность рассматривается многими авторами. В частности А.В. Хуторской определяет данное понятие как основную компетентность, которая направлена на активизацию знаний, развитие познавательной деятельности, приобретение определенных умений и

навыков, создание условий для развития творческого мышления и самостоятельности [3].

Поставленным задачам в полной мере отвечает система критериального оценивания, которая позволяет осуществлять мониторинг подготовки каждого обучающегося на разных стадиях учебного процесса, получить картину усвоения знаний в динамике учебного года и всего за все время изучения предмета, повышает объективность оценивания при выполнении различных видов заданий. Технология критериального оценивания направлена на формирование ключевых компетенций учащихся, на развитие критического мышления, учебной мотивации, мировоззрения обучающихся.

Критериальное оценивание способствует формированию учебно-познавательной компетентности учащихся только при условии соблюдения условий оценочной деятельности, которые включают организационные и содержательные составляющие.

Для оценки уровня сформированности учебно-познавательной компетентности учащихся использовалась методика Г.В. Репкиной, Е.В. Заика [4]. Методика представляет собой опросник по следующим диагностическим признакам: учебно-познавательный интерес, целеполагание, учебные действия, действие контроля, действие оценки. По каждому диагностическому признаку определяется 6 уровней сформированности компонентов учебно-познавательной компетентности. В результате систематических наблюдений за работой ученика на уроках и во внеурочной деятельности (выполнение домашнего задания, самостоятельное получение информации) необходимо выбрать наиболее подходящий вариант ответа из предложенных по каждому из диагностических признаков.

Изменение уровня сформированности учебно-познавательного интереса представлено на рисунке 1.

На констатирующем этапе у 57 % учащихся практически не обнаруживается учебно-познавательный интерес (1 уровень). Исключение составляют положительные реакции на яркий и забавный материал. У 29 % проявляется любопытство и положительные реакции на новый теоретический материал (3 уровень). У 14% испытуемых возник устойчивый учебно-познавательный интерес на способ решения целой системы задач в пределах изучаемого материала (5 уровень).

На контрольном этапе 1 уровень (отсутствие интереса) переходит во 2 уровень (реакция на новизну), то есть у учащихся появляются положительные реакции на новый теоретический материал; 3 уровень (любопытство) в 4 уровень (ситуативный учебный интерес). Кроме того, в конце 3 четверти у 14% испытуемых наблюдается обобщенный учебно-познавательный интерес, который выходит за рамки изучаемого материала и ориентирован на общие способы решения системы задач.

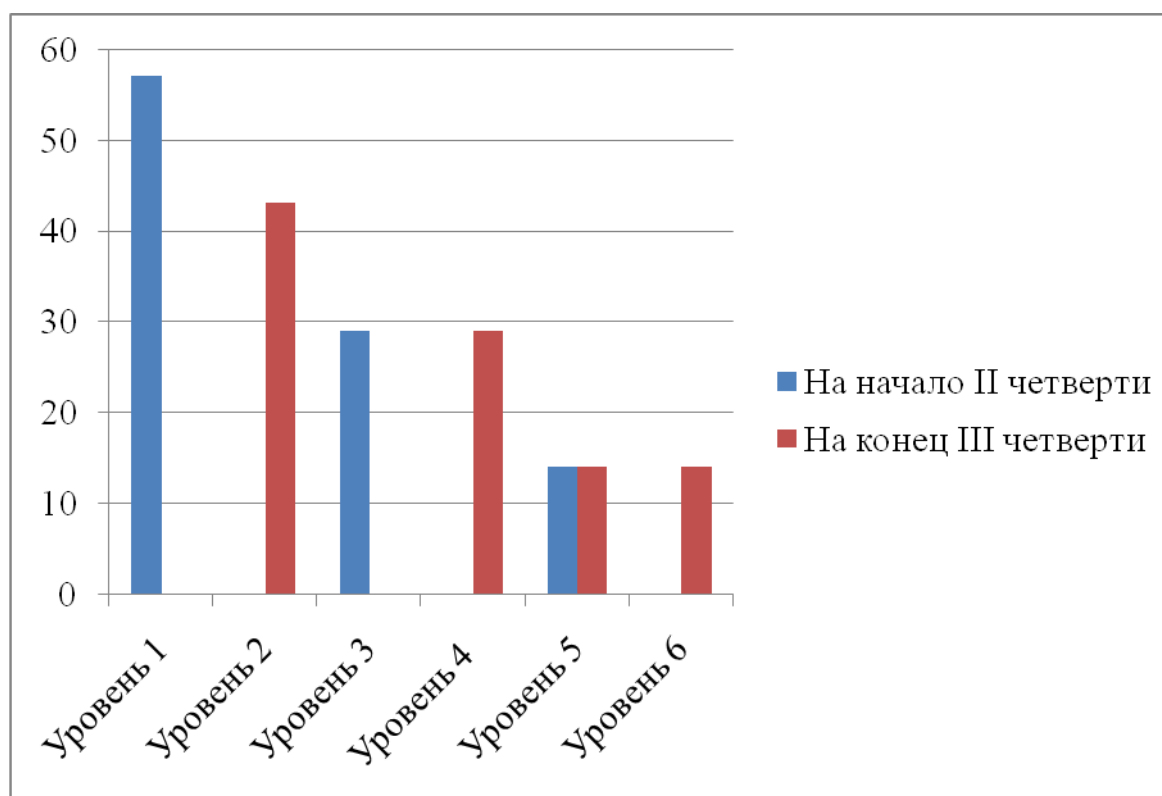

Рисунок 1. Уровень сформированности учебно-познавательного интереса

Изменения по диагностическому признаку целеполагания отображены на рисунке 2.

На рисунке видно, что в начале второй четверти (констатирующий этап) преобладали 1 и 2 уровни сформированности целеполагания. Данные уровни характеризуются отсутствием цели, когда ученик лишь частично осознает предъявляемые требования, включаясь в работу, быстро отвлекается, принимает и выполняет только практические задачи, в теоретических задачах не ориентируется.

На контрольном этапе большинство учащихся принимает познавательную задачу, осознает ее требование, но в процессе решения подменяет познавательную задачу практической. Следует отметить, что в конце третьей четверти у ряда учащихся отмечается 4, 5 и 6 уровень целеполагания, когда они принимают и самостоятельно формулируют познавательную цель, ставят новые учебные цели за пределами учебной программы.

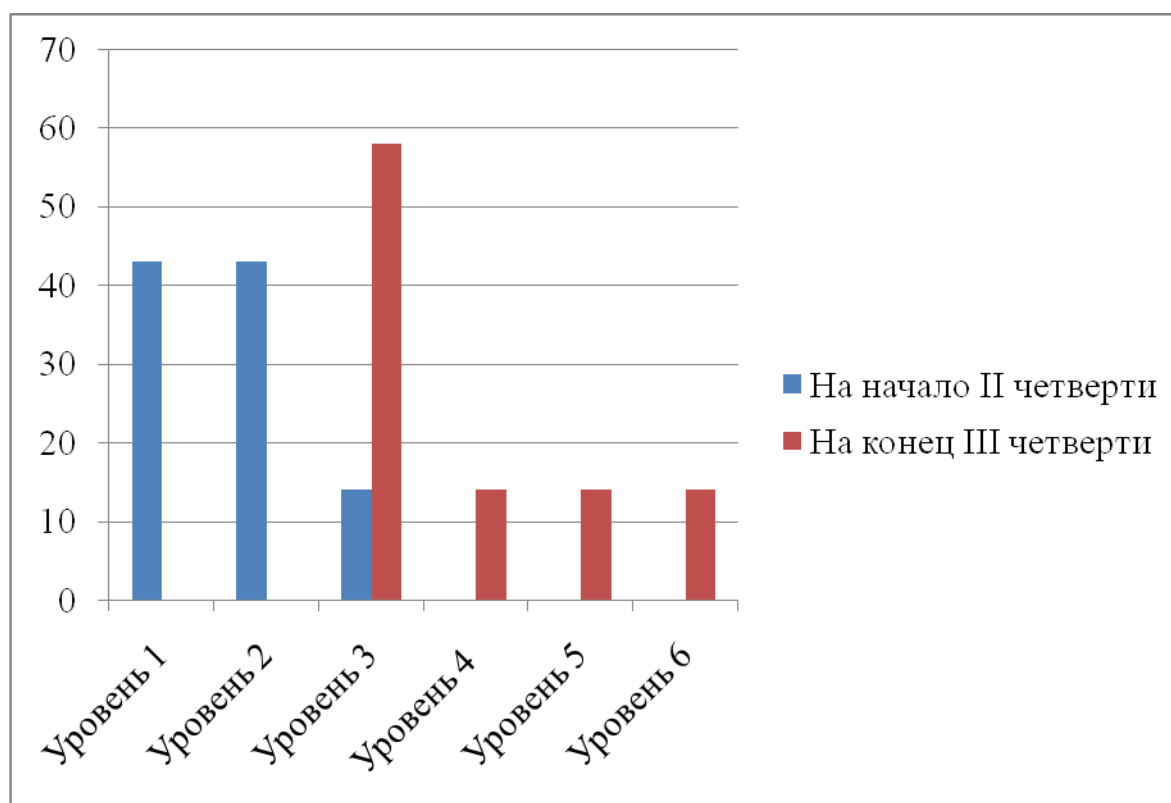

Рисунок 2. Уровень сформированности целеполагания

Изменение уровня сформированности учебные действия представлено на рисунке 3.

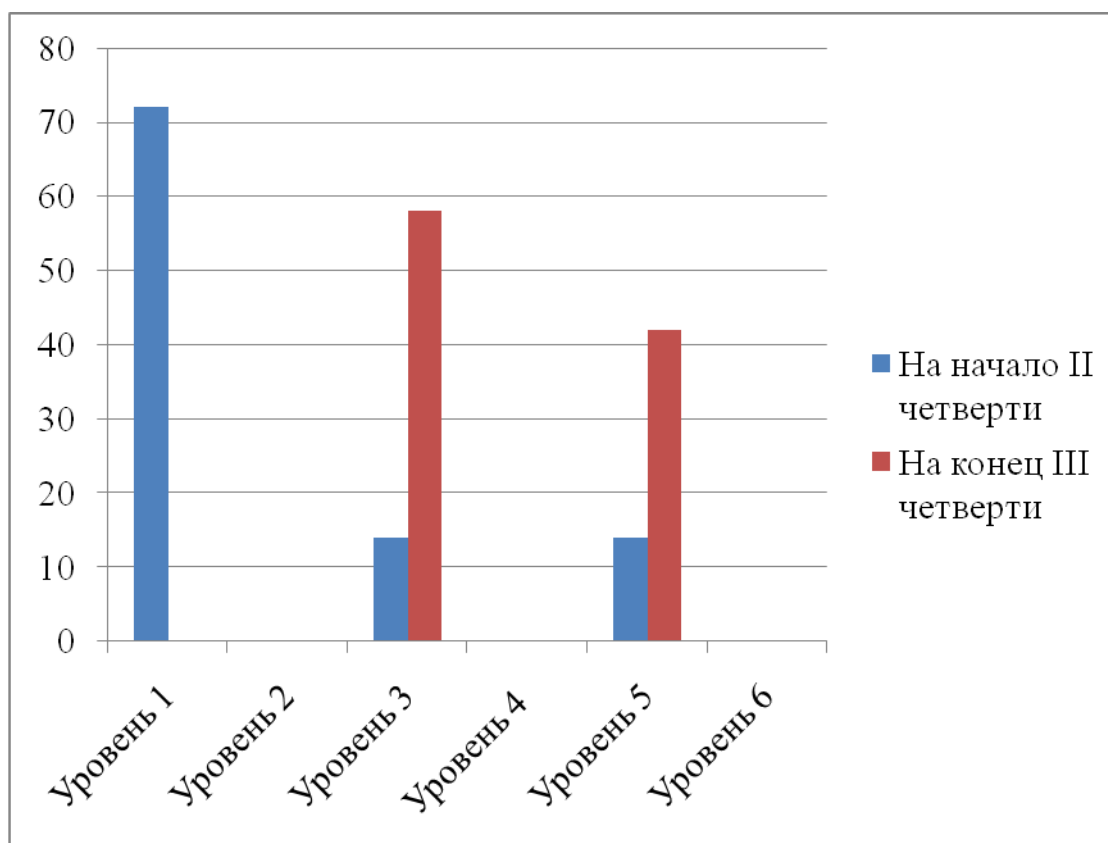

Рисунок 3. Уровень сформированности учебных действий

В начале второй четверти подавляющее большинство испытуемых (72%) не могли выполнять учебные действия как таковые, а выполняли лишь отдельные операции без их внутренней связи друг с другом (1 уровень). На контрольном этапе 52% обучающихся могли самостоятельно применять усвоенный способ к решению новой учебной задачи, 48%, решая новую задачу, самостоятельно создавали новый или модифицировали известный способ действия и затем, без какой-либо помощи, правильно решали задачу.

Компонент учебно-познавательной компетентности действия контроля представлен на рисунке 4. И если на констатирующем этапе контроль отсутствовал, либо осуществлялся на уровне непроизвольного внимания, то на контрольном, более половины учащихся осуществляли потенциальный рефлексивный контроль (5 уровень) и решая новую задачу, могли самостоятельно обнаружить ошибки и внести коррективы (6 уровень).

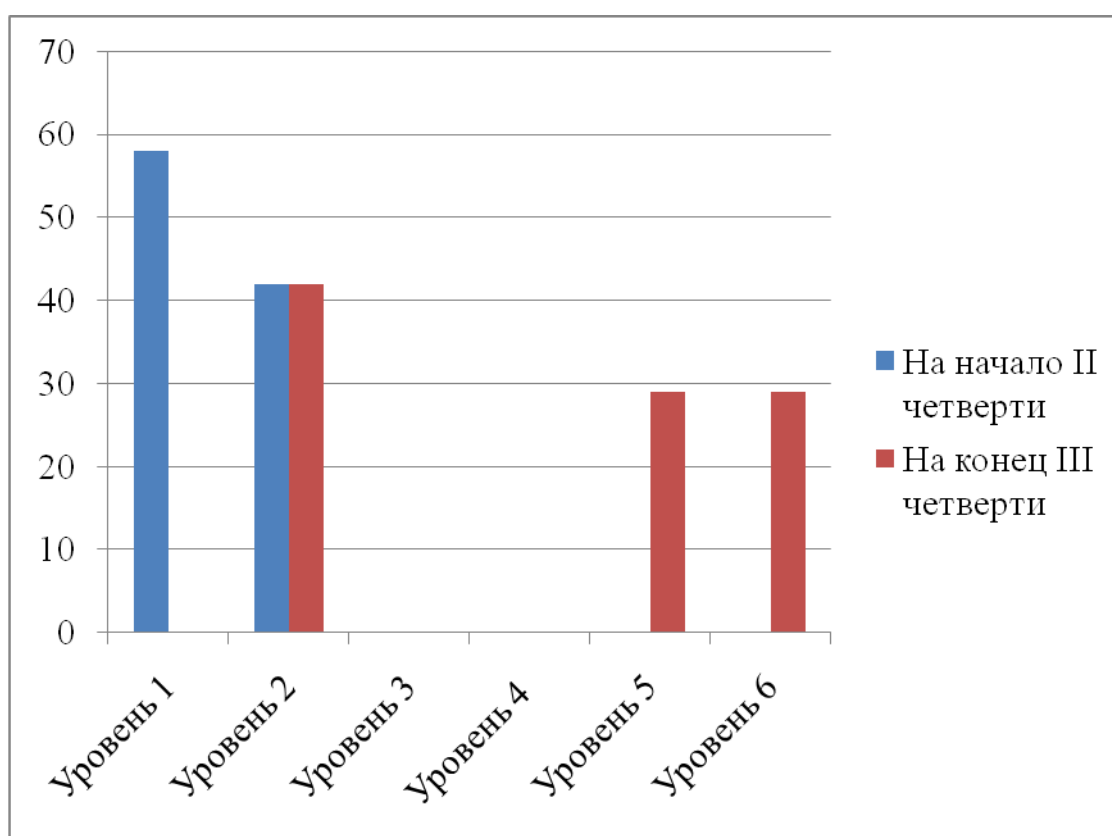

Рисунок 4. Уровень сформированности действия контроля

На рисунке 5 можно увидеть как за две четверти изменился компонент учебно-познавательной компетентности – действие оценки.

На констатирующем этапе 72% испытуемых не умели и не пытались оценить свои действия ни самостоятельно, ни по просьбе учителя (1 уровень). На контрольном 58% учащихся испытывали потребность во внешней оценке своей деятельности (2 уровень).

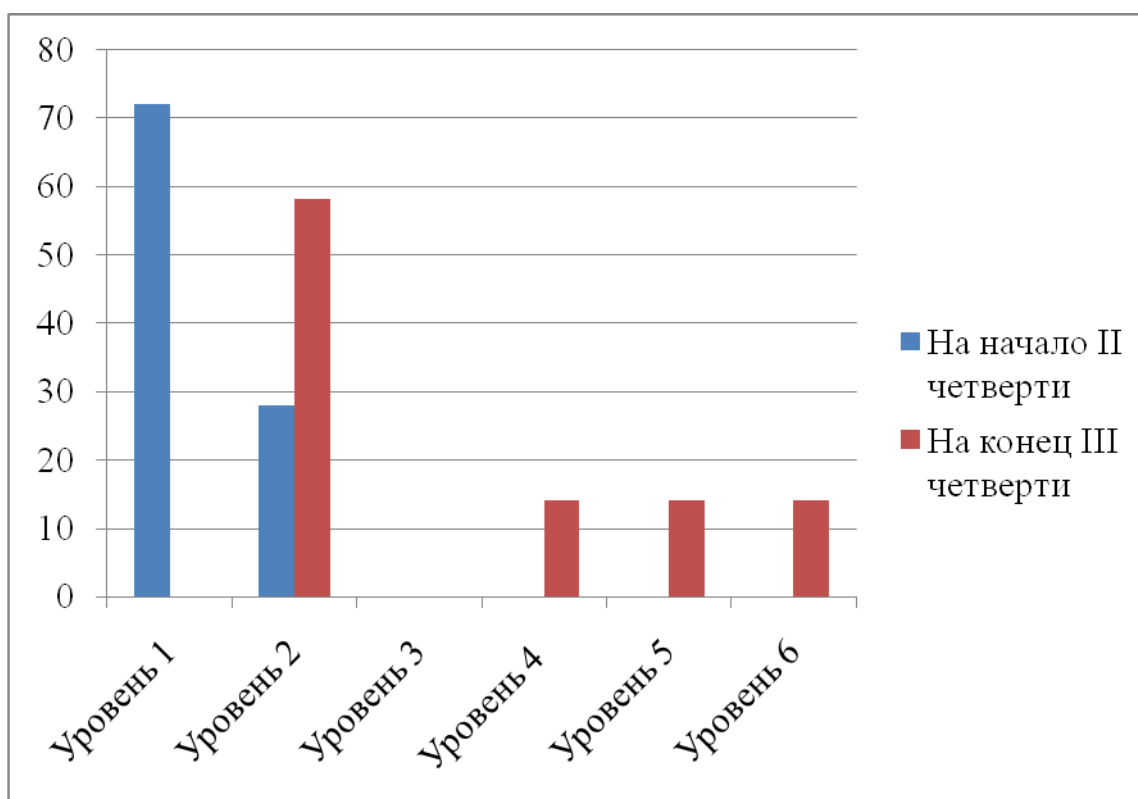

Рисунок 5. Уровень сформированности действия оценки

Таким образом, результаты диагностики уровня сформированности учебно-познавательной компетентности учеников 7 класса на уроках географии показали повышение показателей по всем диагностическим признакам. Можно предположить, что на повышение уровня сформированности учебно-познавательной компетентности повлияло критериальное оценивание, которое способствует повышению мотивации обучающихся, развивает познавательные способности и критическое мышление.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Зимняя И.А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования // Высшее образование сегодня. – 2003. – № 4. – С. 65-78.
2. Правила проведения критериального оценивания учебных достижений учащихся автономной организации образования «Назарбаев Интеллектуальные школы». Утверждены решением Правления АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы» от 27 августа 2015 года (протокол № 43). – Астана, 2015. – 27 с.
3. Хуторской А.В. Ключевые компетенции образовательные стандарты // Интернет-журнал «Эйдос». – 2002. – Режим доступа: <http://eidos.ru/journal/2002/0423.htm>
4. Репкина Г.В., Заика Е.В. Оценка уровня сформированности учебно-познавательной компетентности. – Томск: Пеленг, 1993. – 61 с.

Мақалада білім алушылардың оқутанымдық құзыреттілігін дамытуда критериалды бағалау әсері зерттелген. Критериалды бағалау жағдайында

география сабақтарында 7 сынып оқушыларының оқу-танымдық құзыреттілігінің зерттеу нәтижелері ұсынылды.

Негізгі сөздер: критериялды бағалау, оқу-танымдық құзыреттілік, білім алушылар.

The article explores the impact of criteria-based assessment on the development of educational and cognitive competence of students. In the article the results of studying the educational and cognitive competence of students of grade 7 in geography classes in the context of criteria-based assessment are presented.

Key words: criteria-based assessment, educational and cognitive competence, students.

УДК 378.372.881.111.1

Е.С. Анцибор, старший преподаватель кафедры языковой подготовки Военного института Национальной гвардии Республики Казахстан, аспирант Омской гуманитарной академии.

**ДИАЛОГ КУЛЬТУР НА ЗАНЯТИЯХ ПО ДИСЦИПЛИНЕ
«ИНОСТРАННЫЙ ЯЗЫК» КАК ОДИН ИЗ СПОСОБОВ
ФОРМИРОВАНИЯ ПАТРИОТИЗМА И КУЛЬТУРНОГО РАЗВИТИЯ
БУДУЩИХ ОФИЦЕРОВ НАЦИОНАЛЬНОЙ ГВАРДИИ
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН**

The article highlights the educational potential of the subject "Foreign Language". One of the main tasks that teachers of the military higher educational institution set at each lesson is education of patriotism, a sense of pride for our Homeland, the formation of a multicultural personality. The author considers the essence of the dialogue of cultures and defines the dialogue of cultures at the Foreign Language classes as one of the ways of forming patriotism and cultural development of future officers of the National Guard of the Republic of Kazakhstan.

Keywords: dialogue of cultures, multicultural personality, education of patriotism, future officers, interchange and mutual enrichment of cultures, values, tolerance, respect, mutual assistance.

"Foreign language" as an educational discipline has enormous educational potential, which must be used today to solve many educational tasks, including introducing students to the cultural heritage of their people and the people of other countries, maintaining their desire for interpersonal communication. A foreign language provides us with a huge amount of means by which we will be able to educate a person with a high system of universal values, new thinking and a realistic view at the modern world. One of the main tasks that we, teachers of the military higher educational institution, set for ourselves at each lesson is the education of

patriotism, a sense of pride for our Homeland, the formation of a multicultural personality with a conscious attitude to the knowledge of culture, traditions of our people and people living in Kazakhstan.

Patriotic education of youth is a part of the state youth policy of the country. Being a patriot of your country is always a great honor for any person who has pride and dignity. But it's not possible to be born patriots, it's possible only to become them. And the task of teachers is to educate patriotism in their students. We can do it at the classes, in personal conversations, during educational events. To be a patriot means to love your Motherland, to be ready to defend it, to be proud of your native land, language, traditions, and customs of your people. In our opinion, to be proud means to know them, protect them, and talk about them.

Our students are the representatives of different nationalities. These are Kazakhs and Russians, Kyrgyzs and Tajiks, Tatars and Uzbeks. Since 2009, our Military Institute of the National Guard of the Republic of Kazakhstan in the training of military personnel has entered the international level, and the representatives of Kyrgyzstan and Tajikistan began to master the military specialty on the basis of our military educational institution. Thus, within the walls of our institute there is a constant dialogue of cultures.

Dialogue of cultures is “a form of cultural existence... As you know, culture is internally heterogeneous - it breaks up into many dissimilar cultures, united mainly by national traditions. Therefore, often, speaking of culture, we specify: Kazakh, Russian, French, American, Georgian, etc. “National cultures can interact in different scenarios. One culture may disappear under the pressure of another, stronger culture” [3].

Communication, dialogue, interaction are necessary for the existence and development of any culture, like any person. The idea of a dialogue of cultures implies the openness of cultures to each other. But this is possible if a number of conditions are fulfilled: equality of all cultures, recognition of the right of each culture to distinguish itself from others, respect for a foreign culture.

Cultural diversity is an important condition for a person's self-knowledge: the more cultures he studies, the more countries he visits, the more languages he studies, the better he will understand himself and the richer his spiritual world will be.

It turns out that our cadets learn about the culture of the countries of the language being studied, comparing it with the culture of their native country. And since the native countries of our students are different, there is a mutual exchange and mutual enrichment of cultures.

Studies in the field of philosophical interpretation of the principle of dialogue of cultures (M. M. Bakhtin, V. S. Bibler, V. V. Safonova, P. V. Syssoyev, S. Savignon) show that “for a more complete understanding of the studied (foreign) culture it is necessary to study native culture at the same time, for an adequate understanding of others is impossible without understanding oneself. In addition, students should be aware of what culture is, how it is formed, what is included in its framework, and how relations between cultures are realized in the modern multicultural world” [4]. Depending on the topics offered to us by the Standard Curriculum on our discipline, the level of cadets' knowledge of a foreign language,

we can use materials about elitist culture (visual arts, music, theater, literature, history) as well as popular culture (clothing items, food, communication, transport). However, it is important that the selection of educational materials is carried out in accordance with the principle of didactic culture-building.

Gradually, studying the material of styles and ways of life of the native country and other ones (English-speaking countries and the countries of each other), our cadets form openness in perception and interaction with representatives or materials about the cultures. Students come to understand that each culture is based on the system of values, values and norms that unites people according to certain criteria.

When receiving the information about the variability and diversity of cultures, students must culturally determine themselves - determine their place in the spectrum of cultures, recognizing themselves as multicultural subjects.

A distinctive feature of the next component - the subjects of the dialogue of cultures - is the transition of students from thinking and understanding to dynamic activities. "At this stage, students will be able and willing to put themselves in the place of others, take the initiative to establish intercultural contact in order to comprehend the values, spiritual heritage of the studied culture, act as a representative of their own culture, explain to the participants of the communication the realities of their native culture, ask the interlocutor about the significance of certain facts and the realities of his culture, to show diplomacy in order to maintain a dialogue of cultures in the spirit of peace" [2].

The dialogue of cultures at the Foreign Language classes is ongoing. In the phonetic practice, we work on the proverbs and sayings in English. Cadets find the equivalents in their native language, explain the meaning, identify the features of translation in different languages. They also compare the education system of their native countries and the countries of the language being studied, discuss holidays, traditions and customs of different nations, share recipes for national dishes. Every year we organize such events as the round table "Traditions and Customs of My People", the concert "Under a Common Shanyrak", essay contests about native countries and home towns, etc. Cadets are happy to organize and conduct these events in different languages, prepare national dishes, bring costumes and musical instruments of their people, prepare interesting performances, demonstrate national games. Undoubtedly, such events are of great importance on the patriotic education of our cadets, enriching the level of their cultural development. After all, patriotism (from gr. *Patris* - homeland) means love for the Homeland, its land, nature, people around it, the society in which we live and, finally, the state whose citizens we are. Patriotism is organically linked with the awareness of the historical existence of the people, for the Motherland is not only today's country, but its entire history. The history of her culture, her spiritual formation in time. It is no coincidence that our First President N.A. Nazarbayev in his article "Course towards the future: modernization of Kazakhstan's identity" noted that "The first condition for successful modernization is the preservation of national culture and tradition. ... Patriotism begins with love for one's land, for one's village, city, region, with love for a small homeland" [1].

Cadets proudly tell about their hometowns, show photos, sing songs, dance, recite verses of their people. There is a successful transition to the component, which we wrote about a little higher, "the transition of students from thinking and understanding to dynamic activities."

Thus, at the classes on the discipline of "Foreign Language" we educate patriotism of our cadets through a dialogue of cultures, teach them to love their native culture and be proud of it, to know and respect the culture of other ethnic groups, which is the basis and important prerequisite for the formation and strengthening of such values as tolerance, respect, mutual assistance.

BIBLIOGRAPHY

1. Nazarbayev N.A. Course towards the future: modernization of Kazakhstan's identity, <http://www.akorda.kz/en/events>
2. Сысоев П.В. Языковое поликультурное образование: Теория и практика. М.: Глосса-Пресс, 2008.
3. <http://www.grandars.ru/college/sociologiya/dialog-kultur.html>
Взаимодействие и диалог культур.
4. http://borisych.ucoz.ru/publ/dialog_kultur_na_urokakh_anglijskogo_jazyka/1-1-0-6?oprd=1 Диалог культур на уроках английского языка.

В статье освещается воспитательный потенциал дисциплины «Иностранный язык». Одна из главных задач, которую преподаватели военного вуза ставят перед собой на каждом занятии, – воспитание патриотизма, чувства гордости своей Родиной, формирование поликультурной личности. Автор рассматривает сущность диалога культур и определяет диалог культур на занятиях по дисциплине «Иностранного языка» как один из способов формирования патриотизма и культурного развития будущих офицеров Национальной гвардии Республики Казахстан.

Ключевые слова: диалог культур, поликультурная личность, воспитание патриотизма, будущие офицеры, взаимообмен и взаимообогащение культур, ценности, толерантность, уважение, взаимопомощь.

Мақалада «Шетел тілі» пәнінің тәрбиелік әлеуеті айшықталады. Әскери жоғарғы оқу орны оқытушысы әр сабақ сайын патриотизмге тәрбиелеу, өз Отанына деген мақтаныш сезімін тудырту, полимәдени тұлғаны қалыптастыру деген негізгі міндеттерді қояды. Автор «Шетел тілі» пәні бойынша сабақта Қазақстан Республикасы Ұлттық ұланының болашақ офицерлерінің отанға деген сүйіспеншілігін және олардың мәдени дамуын қалыптастыру тәсілінің бірі ретінде мәдениет диалогінің мәнін және мәдениет диалогін анықтайды.

Түйінді ұғымдар: мәдениет диалогі, полимәдени тұлға, патриотизмге тәрбиелеу, болашақ офицерлер, мәдениеттің өзара алмасуы мен өзара байытылуы, құндылықтар, толеранттық, құрмет, өзара көмек.

УДК 94 (574)

З.К. Картова, доцент кафедры «История Казахстана и социально-гуманитарные дисциплины» Северо-Казахстанского университета им. М. Козыбаева, кандидат исторических наук.

Н.А. Абуов, доцент кафедры «История Казахстана и социально-гуманитарные дисциплины» Северо-Казахстанского университета им. М. Козыбаева, кандидат исторических наук.

З.Ш. Бимаканова, доцент кафедры «История Казахстана и социально-гуманитарные дисциплины» Северо-Казахстанского университета им. М. Козыбаева, кандидат исторических наук.

ВОЕННО-ГРАЖДАНСКОЕ НАСЛЕДИЕ КОЖАБЕРГЕН ЖЫРАУ В ПАТРИОТИЧЕСКОМ ВОСПИТАНИИ КУРСАНТОВ

В статье рассмотрены важнейшие аспекты формирования исторического сознания на примере жизни выдающегося деятеля периода казахско-джунгарских войн, блестящего полководца, гражданина и акына Кожаберген жырау. В статье представлены исторические факты о жизни и общественной деятельности отдельных личностей, военные подвиги которых должны служить нравственным ориентиром для курсантов военных учебных заведений.

Ключевые слова: исторические личности, курсант военного вуза, военное наследие, нравственные ценности, патриотическое воспитание.

Введение.

Опыт научных изысканий в области гуманитарных наук показывает, что судьбы отдельных людей становятся неотъемлемой частью истории. Жизнь и деятельность общественных деятелей и исторических личностей может служить примером для подражания и воспитания подрастающего поколения. Особенно актуально это в связи с реализацией республиканского проекта «Туған жер», инициированного Главой государства в Программной статье «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания». В статье «Ұлы даланың Жеті қыры» также особая роль отводится проекту «Ұлы даланың Ұлы есімдері», где создание галереи известных личностей казахского общества становится приоритетом исследования в отечественной науке. В историческом обобщающем труде «Эра независимости» Н.А. Назарбаев расширяет тематику научных изысканий в сфере персонализации истории: «Наша общая задача – научиться не только анализировать факты и давать объективную оценку событиям, но и понимать исторические процессы в их перспективе, видеть прошлое сквозь призму настоящего и в мыслях о будущем помнить о прошлом. Мы должны научиться извлекать из уроков истории пользу для себя и для дальнейшего развития нашей страны» [5].

Вопросами персонализации в отечественной истории занимались многие представители творческой интеллигенции, включая М. Копеева,

С. Торайгырова, М. Козыбаева и Б. Тургараева, которые заслуженно оценили военно-гражданское и литературное наследие Кожабержен жырау [2].

Необходимо популяризировать историю людей, которые добились успеха в борьбе за Независимость страны. Это персонализированная история, которая нужна как пример для вдохновения, как связующая нить поколений, как основа воспитания в курсантах чувства гражданственности, как стержень воинского духа. У кочевого общества слово «азаматтық» было производным от понятия «азамат» – «мужчина», «мужество». Наверное поэтому военная доблесть в казахском обществе была непереходящей ценностью, главным достоинством и честью мужчины, гражданина, воина.

Основная часть.

Возрождение интереса к истории народа, выдающимся личностям прошлого дает нам – североказахстанцам – уникальную возможность оценить гражданский подвиг, военную доблесть и литературное творчество нашего земляка полководца-сардарбека Кожабержена Толыбайулы (1663-1763 гг.). В отечественной истории он больше известен как Кожабержен жырау. Следует обратить внимание на особый социальный институт кочевого общества – жырышы-жырау. Жырау были высокопоставленными людьми: предводителями племён, полководцами, важными сановниками в ханской свите. Считалось, что жырау были провидцами и могли предсказать будущее. Главной их задачей и предназначением была служба государству, хану и народу. Поэтическому творчеству и словам жырау придавалось особое значение, поэтому исполняли они собственные произведения редко, только во времена всеобщей радости или всеобщего горя и темы их произведений, имея огромную социально-общественную значимость, всегда были важны для народа и государства. В литературном произведении «Өткен кезең» «Кожабержен жырау пишет о себе:

Қалмақтың қамалдарын бұзған талай,
Өз Тәуке тұсындағы қолбасы едім.
Кейінгі ақындарға нұсқа айтқан,
қазақтың аға жырау жорғасы едім» [1, с. 32].

Жырау никогда не выступали с целью развлечь и увеселить публику. К словам жырау прислушивались и придавали им важное значение. Самые известные в истории казахского общества жырау – Асан Кайгы, Казтуган, Шалкииз, Доспамбет, Ақтамберды, Бухар. Таких людей, которые ценились как мудрецы и философы, провидцы и государственники, в истории было не так уж и много. Каждый из них был продуктом своей эпохи и сыграл известную роль в создании государственности.

Отец Кожабержен жырау Толыбай был известен как «сыншы». О нем академик М. Козыбаев писал: «Адамдарды да, атты, құсты, итті және басқа жануарларды, гауһар тасты сынап білгені үшін «сыншы» деген қадірменді атақты қазақ, ноғай, карақалпақ, башқұрт, татар, қырғыз халықтары берген екен» [2, с. 15]. Давно наступила необходимость изучать и осмысливать социальную градацию общества в контексте этнических дефиниций: «жырау», «сыншы», «жырышы», «батыр», «ақын», «сал-сері» и т.д. Именно общественное признание имеет истинно объективную оценку. Сейчас в качестве

политических технологий мы оцениваем деятельность государственных деятелей, проводим «народные» рейтинги и социологические опросы. Приходит понимание того, что оценку исторических заслуг и общественно-значимых деяний должен давать сам народ. Именно среди народа пользовались большой популярностью и признательностью подвиги таких исторических деятелей, как Кожабержен жырау, Бухар жырау, Айтеке би.

Народное признание, как социальный барометр, выявляло степень значимости и уровень общественного статуса человека. Выражалось это либо в качестве похвалы и признания, либо в виде насмешек и презрения. С точки зрения народа заслуги Кожабержен жырау были неоценимы. Он сам был удостоен народной славы и признания. Наш знаменитый земляк был доверенным лицом хана Тауке, талантливым дипломатом, военачальником, внесшим вклад в борьбу против джунгарских захватчиков. 23 года он возглавлял и был сардарбеком объединенного войска казахов, ногайцев и каракалпаков против джунгарского нашествия [3, с. 102]. Именно этот боевой опыт, умение собирать войско и руководить им, военно-тактические навыки великого полководца должны стать примером для курсантов военных учебных заведений. Согласно историческим источникам в 1688 году Қожабержен жырау в 25-летнем возрасте был избран военачальником объединенных войск всех трех жузов. Этот, обладающий от природы не только мастерством владения языком, но и владением копьем и саблей, сардарбек возглавлял народное ополчение до 1710 года. Его подвиг схож с подвигами Кузьмы Минина и Дмитрия Пожарского, возглавивших народ для борьбы против польских интервентов. Он стал основоположником гражданской лирики, автором песен-обращений и речей-призывов. Его литературные произведения вселяли воинский дух, служили призывом во время сражений с джунгарами. Его традиции в казахской поэзии продолжил легендарный Махамбет Утемисов, активный участник восстания в Букеевской Орде.

Слова Кожабержена жырау, направленные на друзей и соратников, и сегодня могут стать призывом и примером патриотизма:

«Если даже с тобой нет тулпара,
Не жалеете, соколы, себя.
Вы сражайтесь, не сдаваясь даром,
С чистой совестью бросайтесь на врага» [3, с. 87].

Кожабержен жырау был наставником таких известных государственных деятелей, как Бухар жырау и Богенбай батыр. Первого он научил навыкам государственного управления и дипломатии, другого – военному искусству и воинской славе. В своих литературных произведениях он неоднократно обращается к народу, признавая заслуги своих учеников:

«Шәкіртім қайда екен Бұқар жыршы
Сөзіне оның, халқым, құлақ түрші».

Бухар жырау также с уважением и гордостью отзывался о знаменитом наставнике:

«Қожабержен ғадыл ер,
қадірін білген қалын ел

Бөгенбай батырға
билігін берген ардагер
Қожа-екеме Бөгенбай
-шәкірт болған жан еді»[6, с. 103].

Необходимо также оценить и дать всестороннюю оценку многогранному творчеству и литературному наследию Кожаберген жырау. Он знал арабский, персидский и чагатайский языки, изучал много тюркских языков и был поистине интеллектуалом своего времени. Одним из дошедших до нас ценных произведений Кожабергена является дастан «Язык предков» – «Баба тіл», написанный в 1720 году. В свое время поэма распространялась среди народа в рукописях и устно через певцов и сказителей. В поэме жырау призывает молодёжь уважать казахский язык – язык предков, сохранять его чистоту и целостность. Он призывает гордиться родным языком, на котором написаны исторические летописи казахского народа. Свою актуальность призывы и пожелания жырау сохранили до сегодняшнего дня.

Еще одним литературным шедевром Кожаберген жырау является поистине «народная» поэма «Елім-ай», созданная как национальный гимн. Широкую известность ему принесли его поэмы, стихи и другие литературные произведения. Большинство произведений Кожаберген жырау написал на основе конкретных исторических событий. Исторический период конца XVII – начала XVIII века был временем становления казахской государственности, окончательного формирования казахского народа. Поэма Кожаберген жырау «Өткен кезен» описывает события, предшествующие периоду, вошедшему в отечественную историю как «Годы Великого бедствия» – «Ақтабан шұбырынды». Дастан «Елім-ай» ценен не только тем, что посвящен историческим событиям, связанным с джунгарским нашествием. В нем в хронологической последовательности повествуются деяния всех казахских ханов. Дастан «Ата тек» повествует о возникновении и этногенезе тюркских народов. В поэме «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» рассказывается о последствиях джунгарского нашествия и положении казахского народа в этот период. Не случайно среди народа широко распространено изречение «Жыр – ғасырлық тарихты шертеді». Необходимо изучать историческое прошлое, привлекая данные исторических источников – шежире, дастанов, поэм и былин. В этом списке литературные произведения Кожабергена жырау должны занять достойное место.

Кожаберген жырау скончался в октябре 1763 года в столетнем возрасте в своем родном ауле Гултобе, ныне территория Жамбылского района Северо-Казахстанской области. В 2002 году на месте захоронения Кожабергена на его родине состоялось торжественное открытие мемориала знаменитого жырау и батыра, выпущена книга его литературного наследия, проведены научные конференции, создан общественный фонд «Кожаберген жырау». Можно утверждать, что его имя справедливо возвращается к народу, который он беззаветно любил и отчизне, ради которой не жалел своих сил. Нравственное, духовное, литературное наследие легендарного Кожаберген жырау предназначено объединить конструктивные силы общества и направить их на

возрождение истинно народных и вечных ценностей, таких как долг, честность, справедливость, сострадание к людям и любовь к родине.

В условиях становления новой государственности ширится процесс осмысления и понимания важности исторических процессов и событий. Становится актуальным иметь достоверную информацию о биографиях видных общественных и государственных деятелей, выдающихся личностей, деятельность которых была известна не только в Казахстане, но и за ее пределами. Необходимо учитывать то, что долгие годы в исторической науке доминировал интерес к крупным социальным и политическим конфликтам, к классовой борьбе, а личность или так называемый «человеческий фактор» играли второстепенную роль. Вследствие этого, в отечественной историографии мало исследований, связанных с изучением жизни и деятельности отдельных ученых, общественных деятелей и исторических личностей. Таким образом, судьбы отдельных людей становятся неотъемлемой частью истории, и изучение их личностей заслуживает внимания не только со стороны народа, но и ученых-обществоведов.

Растущий интерес к судьбе Кожабержена жырау нужно развивать и популяризовать. Мы гордимся подвигами своего земляка и очень хотим, чтобы его имя стало достоянием широкой общественности. Кожабержен жырау Толыбайұлы достоин занять видное место в национальной истории казахского народа. Военачальник и государственный, советник хана Тауке, талантливый дипломат оставил след и в письменной истории соседних с Казахстаном народов. О нем сообщают китайские летописи XVIII века, хроники императоров династии Цин [4, с. 444].

Увековечивание его имени, изучение литературного наследия, популяризация военных подвигов Кожабержена Толыбайұлы будет способствовать воспитанию нравственности и уважительного отношения к своему историческому прошлому. Особенно важно это в период, когда общество нуждается в духовно-нравственных ориентирах. Национальная история должна быть духовным мостом между прошлым и будущим, популяризация подвигов государствообразующего этноса всегда будут приоритетом в развитии казахстанского общества.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Кожабержен жырау: өлендер, толғаулар, дастандар. // Құрастырған С. Жұмабаев, Қ. Бигожин. – Алматы, 2007. – 272 б.
2. Козыбаев М.К. Дауылпаз баба – Кожабержен (шығармалар жинағы мен зерттеулер). – Алматы, 2011. – 464 б.
3. «Кожабержен жырау – Тәуелсіздіктің, Қазақ мемлекеттілігінің және халық бірлігінің символы» атты республикалық ғылыми конференцияның жинағы. – Петропавл: М. Қозыбаев атындағы СҚМУ, 2018. – 148 б.
4. Муканова Г. Китайские источники о Кожабержен батыре. // История борьбы за независимость в Северном Казахстане. Материалы Международной научно-практической конференции. – Алматы, 2011. – 464 с.
5. Назарбаев Н.А. Эра независимости. – Астана, 2017.

6. Тұрғараев Б. Қожаберген жыраудың өмірі мен ерлік жолдары. // История борьбы за независимость в Северном Казахстане. Материалы Международной научно-практической конференции. – Алматы, 2011. – 464 с.

Мақалада тарихи сана қалыптастыруының маңызды аспектілері қазақ-жоңғар соғысының белгілі қайраткері, атақты сардар-қолбасшы, азамат және ақын Қожаберген жыраудың өмірі негізінде қарастырылған. Мақалада көрсетілген тарихи фактілер жеке тұлғалардың өмірі мен қоғамдық қызметі, соғыстағы ерлігі әскери оқу орындарының курсанттары үшін рухани құндылық болуы қажет.

Негізгі сөздер: тарихи тұлғалар, әскери оқу орнының курсанты, әскери мұра, рухани құндылықтар, патриоттық тәрбие.

The article discusses the most important aspects of the formation of historical consciousness on the example of the life of an outstanding figure of the Kazakh-Dzungarian wars period, a brilliant commander, citizen and akyn Kozhabergen zhyrau. The article presents historical facts about the life and social activities of individuals, the military exploits of which should serve as a moral reference point for cadets of military educational institutions.

Keywords: historical figures, cadet of a military university, military heritage, moral values, patriotic education.

УДК 316

М.Р. Абиров, Қазақстан Республикасы ҚМ Құрлық әскерлері Әскери институты Тәрбие және идеологиялық жұмыстар кафедрасының меңгерушісі, полковник.

К.Ш. Нурмухаметова, Қазақстан Республикасы ҚМ Құрлық әскерлері Әскери институты Тәрбие және идеологиялық жұмыстар кафедрасының оқытушысы, философия ғылымдарының кандидаты.

ЖАСТАРДЫ ӘСКЕРИ ЭСТЕТИКАМЕН ТӘРБИЕЛЕУДІҢ МӘНІ

Андатпа. Мақалада Қазақстан жастарының Қазақстан қарулы күштеріне қатынастары қарастырылады. Жастардың патриоттық рухын өсіруде әскери эстетиканың маңызы мен рөлі айқындалған. Әлеуметтік зерттеудің негізі ретінде 1000 адам көлемін қамтитын кездейсоқ репрезентивті іріктеуді қолдану арқылы жүзеге асырылатын жаппай сауалнама үлгісі қолданылды.

Негізі сөздер: Қазақстан жастары, сауалнама, саяси құндылықтар, әскери-шеберлікпен тәрбиелеу, білім, эстетика.

Кіріспе

Қазақстан алдыңғы қатарлы дамыған 30 елдің қатарына ену жоспарын енгізгелі алты жылдай уақыт болды. Өркениетті елдердің қатарынан табылу-ды мақсат қойған ұлт алдымен, келешек ұрпаққа білім және тәрбие беру жұмысын дұрыс жолға қоюды міндеттейді. Жастар елдің базалық ресурсы болғандықтан оларға үлкен үміт пен жауапкершілік жүктеледі. Жас жеткіншектердің бойына патриотизмді қалыптастыруда ұстаздардың, әскер саласындағы саяси көмекшілердің ерен еңбектері ұшан теңіз. Ұстаздардың, саяси көмекшілердің ұйымдастыруымен университет аралық, Республикалық масштабта патриотизмге қатысты дискуссия, дөңгелек үстелдердің, ғылыми конференциялардың өткізіліп тұруы өте орынды.

Зерттеу нысаны: Зерттеу жұмысында жастардың құндылықтары, Қазақстан Қарулы күштеріне көзқарасы, әскери борышты өтеуге деген қатынасы басты назарға алынды. Патриотизмді қалыптастыруға әскери эстетиканын маңызын айқындау.

Соңғы жылдары жастар саласында мемлекет тарпынан бірқатар жүйелі қадамдар жасалды. Президент жанынан Жастар ісі жөніндегі кеңес ашылды. 2012 жылдан бастап обылыстарда, Астана, Алматы қалаларында өңірлік жастар саясаты мәселелері жөніндегі басқарамалар ашыла бастады.

Бүгінгі таңда елімізде 549-дан астам жастар ұйымы жұмыс жасап жатыр. Статистика мәліметі бойынша халықтың үштен бірін жастар құрайды, соның ішінде 2018 жылы 4 млн. жастар болып табылады.

1999 жылы 28 тамызда Жастар саясатының тұжырымдамасы бекітілген. Мемлекет тарапынан жастар ұйымдарына қамқорлық танытып, барынша жан-жақты дамытуды қолға алған. Алайда жастардың елдегі саяси өмірге деген қызығушылық деңгейі өте төмен екендігі айтылып та жазылып-та жатыр. Нақты деректерге сүйенсек, Ф. Эберт атындағы Қордың тапсырысы бойынша «Орталық Азия жастары» жобасы шеңберінде жастардың саяси құндылығына зерттеулер жүргізілген.

Қазақстан жастарынан алынған сауалнама нәтижелері де көңіл қуантарлықтай емес. Сайлауға қатысу, Қазақстан Республикасындағы демократияның дамуына қаншалықты қанағаттанасыз немесе қанағаттанбайсыз? Саяси оқиғалар туралы ақпараттардың басты көздері қандай? – деген сауалнамалар алынған болатын қортындылағанда «..Жастар саясатқа жалпы алғанда не кейде ғана 45.9 % ынта білдіреді, не оны мүлдем қызықтамайды 33,6% » - екен [1, 52 б.].

Саяси оқиғаларды түсінулеріне және елдің болашақ саяси дамуына қатысты көзқарастарына әсер ететін жастардың саяси құндылықтары мен сенімдерін анықтау мәселесіне келетін болсақ, осыған байланысты алғашқы сауалнама сұрағы «*Сізді саясат қызықтыра ма?*» Бұл сұраққа жастар 80 % жоқ деп жауап берді. Кейде ғана қызығушылық танытады 20 %. Еліміздегі саясаткерлердің берген бағасы бойынша Қазақстандық жастар флешмоб, волонтерлік деңгейінде ғана өздерін көрсететінін мәлімдеген. Негізі саясат-тың нысаны ол мемлекет ал мемлекет дегеніміз құрамында армиясы соты бар аппарат деп анықталады. Тарихта қанша ғасыр өтседе әлі күнге дейін мемле-

кеттің қуаттылығы қарулы күштің мықтылығымен, әскердің санымен өлшенетіні рас.

Ежелгі қытай философиясының тарихында легизм мектебі болған. Бұл мектеп ел экономиканы дұрыс жолға қойып, мемлекет билеу жүйесіне өте қатаң тәртіп орнатқан. Легистер «Мінсіз мемлекеттің» ұғымын мықты армияның арқасында ғана болады деп түсінген.

Ежелгі Үндістанның «Артхашастра» әлеуметтік-саяси жәдігерінде «мемлекеттің жүйесіндегі әскердің рөлі» анық жазылған. Мемлекет деп аталуы үшін патшасы, министрі, қазынасы, астанасы, одақтасы, армиясы болуы тиіс. Стратаға (каста) бөлінген Үнді қоғамында патшалардың барлығы кшатри кастасынан (әскери) шыққандарына тарих куәлік етеді.

Ежелгі Грек ойшылдарының әскери-азаматтық қатынасқа деген көзқарасы өзгеше болды. Грек ғалымы Платон әскери адамның мемлекет басшысы бола алмайтынын көзқарасын әлі күнге өзектілігін жойған жоқ.

Аристотель өзінің «қайырымдылыққа қызмет» ілімінде әскери істі қамқорлыққа алу игі іс екенін жеткізген.

Қайта өрлеу дәуірінің ойшылы Н. Макиавелли де: «Бейбіт уақытта әскери жаттығулар туралы, соғысқа дайындық туралы ұмытуға болмайтынын айтқан.

Осыған орай жастарға әскери борышты өтеуге қатысты сауалнамалар жүргіздік. *«Сізге әскери борышты өтеу міндетті ме?»* дерлік 100 % міндетті деп жауап берді.

«Қайтадан мамандықты таңдаған жағдайда әскери мамандықты таңдар ма едіңіз?» Иә дегендер 30 %, жоқ дегендер 70 %.

«Сіз үшін әскери форма қандай әсер тудырады?» деген сауалға

A. абырой

B. бір түрлі

C. қорқыныш

D. қызық емес

Студенттер жаппай 100 % абырой деген жауапты белгілеген екен.

«Сіз әскери адаммен отбасын құрғыңыз келе ме?» 20 % жуығы ия деп жауап берген. 80 % жоқ. Қанша дегенменде жастардың көзқарастарында бір серпіліс бар.

Батыс саясатын ұстанып, кәсіпкерлікке негізделген тұста жастардың да заманға ілесіп іскерлікке ыңғайланып бара жатқанын байқауға болады. Жастар әскери мамандықтан гөрі тездетіп шет тілін меңгеріп, программист не болмаса техникалық ғылымдарды меңгеруді жөн көріп отыр.

Кеңестік кезеңде әскери шені бар адаммен отбасын құру әрбір қыз үшін көп армандарының бірі болған. Қазіргі қыздар үшін ол арман келмеске кеткен сияқты қалайтындардың қатары саябырсыған тіпті көпшілігі «жақсы ғой дегенменде горнизоннан горнизонға көшу, алған мамандықпен жұмыс істемей қара кешке дейін үйде отыру «мен үшін емес секілді» - деп жауап беруде.

Жастардың әскери борышты өтеудің маңыздылығын түсініп жатса ол дегеніміз нағыз патриотизмнің жарқын көрінісі емес пе? 1990 жылдар мен 1998 жылдар аралығында жастар әскери борышын өтеуден жалтарып қашатын екінің

бірі барғысы келмейтін болса, қазір бұл көрсеткіш жаман емес әскерге өздері сұранып баратындардың қатары көбеюде.

«Патриотизм» Қазақтың тарихындағы 10 креативті идеяның біріншісі болып табылады. Патриотизм ұғымы пенденің туған жеріне, еліне деген сүйіспеншілігі. Бірінші елбасы, «Отанын Б. Момышұлындай сүюді өнеге етіп қалдырған басқа қаламгер жоқ. Ол «өз ұлтын сыйламау, оны мақтаныш етпеу сатқындықтың белгісі. Ел дегенде еміреніп, жұрт дегенде жүгініп қызмет ет! Отан үшін отқа түс күймейсің! Опасызда Отан жоқ, елсіз ер болмайды, жұртсыз жігіт болмайды» – дейді. Жастар осы қағиданы өмірлік ұстаным етіп алу керек [2, 33 б.].

Қазіргі жастардың екпінінен атақ, мәртебеден гөрі білім алып өз-өздерін дамытқысы келетінін аңғарамыз. «Болашақ» бағдарламасымен оқуға түскен жастардың біраз бөлігі елге қайтпай шет елде қалып қалуды жоспар-лайтын көрінеді. Бұл да еліміз үшін үлкен проблема тәжірбиелі маман болу үшін шет ел тәжірбиесін меңгеріп алған соң еліне келіп қызмет көрсетсе еліміз көркейер ме еді?

Жастардың патриотизмін зерделеу барысында «*Сіз өзіңізді патриот санайсыз ба?*» сауалнамасына жастар дерлік 90 % иә деп жауап берді. Халқымыз ежелден ұрпағын туған жерін, Отанын сүюге баулып елдік сананы қалыптастырған. Қазақ халқының патриоттық тәрбиесінің тамыры тереңге бойлайды. Патриотизм тәрбиесі ең алдымен отбасында басталатынын бәріміз білеміз. Қазақстанда жеткіншектің санасына патриотизмді қалыптастыру жолдары жан-жақты түрде жүзеге асады. Бала-бақшадан бастап мектеп, университет қабырғаларында жақсы жолға қойылған. Жас ұрпақтың бойында жоғары патриоттық сезімді қалыптастыру, өз елі үшін мақтаныш, азаматтық борышын өтеуге деген дайындығын тәрбиелеуде гуманитарлы пәндерді оқытып үйретудің де маңызы зор.

Заман талабына сай білімге инновациялық технологияларды пайдалану мемлекеттің алдыға жылжуы үшін жаратылыстану ғылымдарын басты орынға қойылуы сөзсіз дұрыс. Ал гуманитарлы пәннің орны қандай? Адамның интеллектуалды қабілетін өсіре отырып, жас буынға адамгершілікті, рухани құндылықтарды бойына егеді. Гуманитарлы білім талпынған жастың санасын кеңейтетін, кемелдікке жетелейтін ілімдер жүйесі болып табылады.

Ертеңгі күнге есік ашатын, болашаққа сенім арттыратын бүгінгі жастардың жүріс тұрысы, өмірлік беталысы арқашан да аға буынның назарында. Жастардың аға буын түсіне бермейтін өздеріне тән субкультурасы яки мәдениеті бар. Келесі кезекте субмәдениетке қатысты «*Сіз қандай жанрда музыка тыңдайсыз?*» - деген сауалнамадан 23 % ғана әскери әндерді аз тыңдайтынын көреміз. Гуманитарлы пәндердің ішінде философия-ның эстетика тақырыбына арналған іргелі бөлімі бар. Эстетика – сұлулық заңдарын қарастыратын ілім. Эстетика сұлулықпен сезіммен қабылдау дегенді білдіреді. **Эстетиканың жоғарғы формасы өнер.** Өнердің сан саласы бар соның ішін-де музыканы алатын болсақ, орны ерекше.

Орта ғасыр ойшылы аль-Фараби «музыканың ұлы кітабы» деген еңбек жазған. Музыканың адам жанын емдейтін құдіреті бар? Музыка жайлы әл-

Фараби: «жақсы музыка жаныңды жадыратады, жаман музыка жанды бұзады. Аспандағы сұлулық жұлдыз болса, музыка жер бетіндегі ғажайып дүние, адамды ізгілікке жетелейді» деген болатын [3, 23 б.].

Музыка рухты қайраттандырады, жігер береді. Жас буынның рухын ояту үшін патриоттық музыкаларды көбірек тыңдағаны жөн. Мысалға алатын болсақ, Бекболат Тлеуханов «Елім», Нұрғали Нүсіпжанов «Өз елім менің», Ескендір Хасанғалиев «Атамекен», Роза Рымбаева «Атамекен-ай», Соңғы кезде хит болып жүрген «Қазақтың жігіттері», «Алға қазақ жігіттері» т.б. деген әндерді көбірек тыңдау еліңі сүйіспеншілігіңді арттырады, ішкі рухыңды көтереді.

Өнердің тағы бір саласы кинофильмдер. *«Сіз қандай киножанрларын көп көресіз?» атты* сауалнамаға қатысқан жастар әскери киноны емес қорқынышты киноларды, мелодраманы белгілеген. Тарихи деректерді, өмір болмысын баяндайтын өнер түрі болып табылатын киноиндустрия Қазақстанда енді дамып келе жатқан сияқты. Кино адамға қуаныш сылай отырып, өмірілік бағдарламасын өзгертуі мүмкін.

Патриоттық әндермен, әскери фильмдермен жас буынды патриотизмге тәрбиелеуге болады. Осыны ескере келе Әскери Құрлық Әскерлерінің Әскери институтының ұйымдастыруымен әскери әндердің орындалуы «Ақ көгершін» фестивалын өткізу жоспарлануда. Алматы қаласында 2020 жылдың мамыр айынан маусым айы аралығында «Отау синема» орталығы-мен келісім жүргізіп жаппай әскери, соғыс жылдарындағы киноларды кино-театрларда тегін қою акциясын өткізу қолға алынды. Жасалатын жобалар әлсіз еркектерге, қашақтап жүрген ер балаларға ой салар.

«Әйел затынан өмір бойы тәрбие алған ер баланың жүрегі расымен де нәзік, сөзге жақын, ер адамның істейтін тірліктерінен хабарсыз болады. Аталардың тілімен айтқанда ынжық болмай қайтсін әйелдің жетегімен жүріп, кейін келе езге айналамасқа кім кепіл. Соңында оңбаған еркек қайдан шыққан? – дейміз. Оңбаған еркек ер балаларға кішкене кезінен берілетін тәрбие-нің дұрыс ұйымдастырылмауынан шығады. Қоғамдағы жалғыз басты ана, алданған қыз, алиментін төлемей қашып жүрген әке, жанұясын тастап кеткен еркек, қырықтан асса да отырып қалған кәрі жігіт – осының барлығы ер адамның рухани әлсіздігі мен жауапсыздығынан туындап отыр. Тәрбиені кішкене кезден қолға алсақ, жоғарыдағы мәселенің бірі болмас та еді» [4, 72 б.].

Жоғарыдағы мәселелердің шешілу жолдарына әскери эстетикалық тәрбие жұмыстарын жақсы жолға қойып қолға алуды негіздеймін.

Жалпы, зерттеу жұмысымыздың нәтижесінде қазақстан жастарының қарқыны жаман емес. Жастардың Қазақстан Қарулы күштеріне қатынасы жақсарған, болашақта әлемдегі мықты Қарулы күштердің санатына қосылатынымызға зор сенім ұялатады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қоғам және дәуір. Қазақстан жастары: саяси құндылықтар, қызығушылықтар және белсенділік // ҚСЗИ. Ғылыми сараптамалық журнал. – Астана. – 2017. – № 2. – 45 б.

2. Б. Момышұлы. Психология войны. – Алматы, 2006. – 42 б.

3. Әл-Фараби. Трактаты о музыке и поэзии. – Алматы, 1993. – 97 с.

4. Қоғам және дәуір. Қазақстан жастары: саяси құндылықтар, қызығушылықтар және белсенділігі // ҚСЗИ. Ғылыми сараптамалық журнал. – Астана. – 2017. – № 2. – 107 б.

В статье рассматривается отношение молодежи Казахстана к вооружённым силам Казахстана. Выясняется роль и значение военной эстетики в росте патриотического духа молодежи.

Базовым методом социологического исследования выступил массовый опрос с применением случайной репрезентативной выборки объемом 1000 человек.

Ключевые слова: молодежь Казахстана, опрос, политические ценности, военно-профессиональное воспитание, образование, эстетика.

The article discusses the attitude of Kazakhstan's young generation to the armed forces of the country. The role and importance of military aesthetics in the growth of the patriotic spirit of youth is being clarified.

The basic method of sociological research was a mass survey using a random representative sample of 1000 people.

Key words: Youth of Kazakhstan, survey, political values, military professional education, education,

УДК 811.512

А. Саркенқызы, Қазақстан Республикасы Ұлттық ұланы Әскери институты тілдік дайындық кафедрасының профессоры, филология ғылымдарының кандидаты, капитан.

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ОНОМАСТИКАЛЫҚ ТОПТАСТЫРУДЫҢ САЛЫСТЫРМАЛЫ-АНАЛИТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Мақалада ономастика ғылымының тарихы, зерттелу жайы, ғалымдардың пікірлері айшықталған. Топонимдік атауларды топтастыру әдісін ғылыми тұрғыда зерделеген еңбектер қарастырылған. Ұлттық топонимияның ерекшеліктері сараланған. Ономастикалық бірліктерді зерттеудің аспектілеріне жан-жақты түсініктеме берілген.

Түйінді ұғымдар: ономастика, топонимия, ұлттық топоним, аспектілер, әдіс-тәсілдер, ономастикалық классификация, жер-су атаулары, қазақ топонимдері, ғалымдар, тіл білімі.

Тілдік материалды зерттеу әдіс-тәсілдері уақыт озған сайын дамып, жетіле түсуі диалектикалық заңдылық. Ұлттық тіл білімінің зерттеу деңгейі де замана талабына қарай, әлемдік лингвистика ғылыми даму үдерісіне сай күрделене түсуде. Қазақ ономастикасы да ғылыми-деректік қоры, зерттеу әдіс-тәсілдері де ғылымдағы өзгеріс-жетістіктерден тыс қалмай, әдістанымдық тұрғыдан толыға түсті. Зерттеуші ғалымдар Т. Жанұзақ пен Қ. Рысберген қазақ ономастикалық ғылымының даму жолын талдай отырып, зерттеу ерекшеліктеріне қарай кезең-кезеңге бөліп қарастырған. Өткен ғасырдың 80-90-шы жылдары қазақ ономастикасының, оның ішінде, топонимияның қарқындап дамуымен ерекшеленсе, 90-жылдардың соңына қарай зерттеу парадигмасы жаңа антропоэлектік бағытқа бет бұра бастады. Аталмыш мерзімдегі қазақ топонимистерінің зерттеулеріне тоқталар болсақ, бұл кезеңде еліміздің әр аймағының жер-су атаулары ерекшеліктерін айқындап-айшықтап берді деуге болады. Аймақтық топонимиядан қорғалған біршама ғылыми еңбектер ұлттық топонимиямыздың бойындағы ұлттық ерекшеліктерді жер-су атауларының табиғи-географиялық, жер бедері, рухани-діни, тұрмыстық сипатының жалпы бейнесін сипаттап берді. Бұл кезеңдегі негізгі зерттеу тәсілі ретінде тарихи-салыстырмалы, типологиялық, этимологиялық, детерминативтік, классификациялық, яғни, тақырыптық топтастыру әдіс-тәсілдері кеңінен қолданылып, айтарлықтай нәтижеге қол жеткізді. Баршамазға белгілі аталған әдіс-тәсілдер дәстүрлі құрылымдық және лексика-семантикалық зерттеу әдістеріне жатады. Басқаша айтсақ, бұл әдіс-тәсілдерді қолдану, зерттеу барысында қол жеткізген ғылыми нәтижелер лингвистикадағы, оның ішінде, ұлттық ономастикадағы жаңа антропоэлектік бағыттағы зерттеулердің іргетасы, ғылыми бастама ретінде бағаланады.

Ономастикалық, оның ішінде, топонимдік классификация тарихына азды-кем ілгерілесек, славян топонимиясында чех ғалымдары сөз бастаған болатын.

Топонимдік атауларды топтастыру дәстүрін ғылыми тұрғыда зерделеген В.Ташицкий, өз кезегінде алғашқы топтастыру әдісін славян (чехтардың) тіліндегі жер-су аттарын зерттеген көптеген ғалымдарды атай келе, Францишек Палацкийдің (1834) классификациясына ерекше назар аударады. Ол жер-су атауларын екі топқа бөліп қарастырған:

1) елді-мекенді салдырған немесе иесі болған адамның есіміне байланысты атаулар;

2) табиғи жағдайға орай берілген атаулар. Өзіне дейінгі ғалымдардың топтастыруларын тілден тыс кеткен деп санаған В. Ташицкий (1958) өз жүйесін құрады. Ол өзі зерттеген елді-мекен атауларын ескі әдіспен үлкен екі топқа бөлді:

А – әрқашан елді-мекен атаулары болған атаулар;

В – бұрын адам есімі болып, кейін топонимге айналған атаулар.

Әр топтың ішінде тарихи-этнографиялық және тілдік бөлімдер енгізді. Содан соң қалған материалдарды С – екі ұғым беретін атаулар және Д түсініксіз атаулар деп бөліп тастайды [1, 158]. Жер-су атауларын топтастыру тарихын жан-жақты зерттеген белгілі орыс ғалымы А.В. Суперанская, олардың артықшылықтары мен кемшіліктерін ескере отырып, өз жеке классификациясын ұсынады. Ономастикалық классификация барысында атауларды қандай да бір тілге, жерге, хронологиялық бөліктерге, әлеуметтік формацияларға қатысына байланысты қарастыруға болатындығын айтады. Сөйтіп, ғалым атаулардың лингвистикалық, экстралингвистикалық қырларын алға тарта отырып, мынадай топтарда қарастырады:

1. Атауланатын нысанамен байланысты классификация;

2. Табиғи және жасанды жолмен пайда болған атаулар;

3. «Микро» және «макро» өлшемі бойынша топтастыру;

4. Атаулардың құрылымдық классификациясы;

5. Хронологиялық классификация;

6. Атаулардың олардың уәжділігімен байланысты классификация және жанама түрде қосарланып жүретін этимологиялық топтастыру;

7. Атауларды олардың мазмұнындағы ұғыммен байланысты топтастыру;

8. Тіл – Сөйлеу дихотомиясымен байланысты классификация;

9. Стилистикалық және эстетикалық классификация [1, 159].

Байқасақ, жалқы есімдерді бұлай топтастыру олардың әртүрлі қырларына қатысты келеді, яғни аталған классификациялар барлық атауларға бірдей тән еместігін көрсетеді. Алайда барлық жалқы есімге ортақ қасиет ретінде кез-келген топтастыруда ең алдымен оның заттық-номинативтік, яғни аталымдық ерекшелігі бірінші орынға шығатындығын айта кету керек. Тіл білімі ғылымы, оның ішінде ономастиканың эволюциялық дамуы барысында қазіргі заманауи зерттеулерде қоршаған ортаны, жалпы этномәдени, ономастикалық кеңістікті идеографиялық аймақтарға жіктеп қарастыру аса өзекті болып отыр. Оның өзі адамзаттың барлық тіршілік аясын қамтитын және іштей тармақталып кететін, мәселен, академик Ә. Қайдар ұсынған Адам, Қоғам, Табиғат ірі бірнеше кешенді секторға бөлінеді.

Этнологиялық кеңістіктегі Адам, Қоғам, Табиғат әмбебап идеографиялық құрылымдарының тармақ жіктемелерін құрайтын концептуалдық жүйелер, яғни ұлттық топонимді катаулар – қоршаған ортаны қабылдау, ат беру қазақ халқының дүниетанымы сүзгісінен өткен, ұлттық сана елегінен өткізілген тілдік-менталдық бірліктер. Жаңа антропоэзектік үдеріске сай бұл идеографиялық аймақтар этностың ғалам бейнесінде көптеген концептілік өрістерде жаңғыртылып, көрініс табады.

Қазақ ономастикасы, нақтырақ айтсақ, жер-су аттарын лексика-семантикалық, тақырыптық топтар мәселесіне қатысты қазақ, түркітілдес топонимия саласындағы ғалымдары да ауқымды еңбек атқарды. Өткен ғасырдың 70-80 жж. түркітілдес ұлттық топонимиясын лексика-семантикалық жағынан топтастыру А. Әдбірахманов, С. Атаниязов, Г.Ф. Саттаров, Қ. Қоңқабаев, О.А. Сультаньяев, А.А. Камалов, О.Т. Молчанованың еңбектерінде орын алады.

Ал түркі тілдеріне ортақ боларлықтай жер-су атауларын жан-жақты топтастыру Ресей жеріне қарасты таулы Алтай өңірін зерттеген О.Т. Молчанованың еңбегінде «Адам» және «Табиғат» деген үлкен екі топта берілген [2, 17]. Бұл топтар іштей көптеген ірілі-ұсақты тақырыпшаларға жіктеле түскен. Қазақ топонимиясында А.Әдбірахманов жер-су атауларын алғаш рет лексика-семантикалық топтастыру барысында жасалу жолдарына қарай 14 топқа бөлген [3, 37].

Белгілі ономаст ғалым Т. Жанұзақов: «Қазақстан жер-су аттарының (топонимдерінің) лексика-семантикалық классификациясына назар аударудың ең басты мәні – топонимдерді лексикалық тұрғыдан топқа бөле отырып, мән-мағынасын ашу, олардың адамның іс-әрекеті, тұрмысы, қоғамдық өмірімен байланысын анықтап білу болып табылады» деп қазақ ономастикасы алдындағы міндетін түйіндеп кетеді [6, 29].

Б. Бияров классификация мәселесін қарастыру барысында мынадай қорытынды жасайды: «Ұлттық кәсібі бір, көшпелі өмір барысында мидай араласып өскен, тілінде ала-құлалық жоқ қазақ халқының жер-су аттарын лексика-семантикалық тұрғыдан топтастырғанда жалпы ұқсастық болуы – заңды құбылыс. Көптеген көршілес (орал-алтай тектес) халықтардың ұқсас табиғи географиялық жағдайда қатар тіршілік жасауда дәстүрлі мәдениетінде, этнографиялық салттарында, тілдерінде, жер-су атауларында қатар қалыптасып, қатар дамуы нәтижесінде көптеген параллельдер, ұқсастықтар болуы да заңды. Сондықтан ономастикада жер-су аттарын лексика-семантикалық сипатына қарай топтастыру қалыптасқан» [5, 47].

Ол Өр Алтайдың жер-су атауларын негізгі мынадай топтарға бөледі:

1. Қоршаған ортаның геофизикалық ерекшеліктерін сипаттайтын оронимдер.
2. Адамның іс-әрекеті мен тұрмыс-тіршілігіне байланысты оронимдер.
3. Жануарлар дүниесіне байланысты қалыптасқан оронимдер.
4. Өсімдік әлеміне байланысты қалыптасқан оронимдер.

Топтастыру құрамында міндетті түрде болуға тиісті түр-түс, сан-мөлшер, этноним, анротопоним т.б. тармақтарын халықтың рухани байлығы, діни

көзқарасы, менталитетімен байланысты болғандықтан, этнолингвистикалық сипат тұрғысына қарай қажеттігі туатындығын айта келе, әрі қарай төмендегідей жіктей түседі:

1. Қоршаған ортаның геофизикалық ерекшеліктерін сипаттайтын оронимдер: а) жер бетінен көтеріңкі жатқан бедерді білдіретін атаулар; ә) жер бетінен төмен жатқан бедерді білдіретін оронимдер б) жер бетінің бейтарап бедерін білдіретін оронимдер.

2. Адамның іс-әрекеті мен тұрмыс-тіршілігіне байланысты оронимдер.

а) Мал шаруашылығына байланысты қалыптасқан оронимдер:

1) мал және басқа үй жануарлары туралы әртүрлі мәлімет беретін оронимдер;

2) малдың қысқы, жазғы тұрақтары, өрісі жөнінде мәлімдеме беретін орнимдер;

3) малға жайылым болатын шөпті, сазды жерлердің аты;

4) мал суаттарын білдіретін атаулар;

5) мал айдап өтетін тау жолдары, өткелдерге байланысты атаулар;

б) мал шаруашылығына қатысты табиғат құбылысы мен ауа-райына байланысты атаулар:

ә) Егін шаруашылығына байланысты атаулар.

б) Жергілікті аймаққа тән басқа кәсіп түрлеріне байланысты атаулар:

Аңшылық.

Жануарлар дүниесіне байланысты қалыптасқан атаулар.

Өсімдіктер әлеміне байланысты қалыптасқан атаулар.

Жергілікті тіл ерекшеліктеріне байланысты кездесетін орографиялық терминдер.

Анатомиялық атауларға байланысты қалыптасқан жер-су атаулары табиғатын Қ. Рысберген мен Б. Бияров жан-жақты қарастырып, оған қатысты соматикалық терминдерді түгелдей дерлік жіктеп берген. Б. Бияров 41 терминді келтірсе, Қ. Рысберген 43 жер-су атауын жасауға қатысатын соматикалық терминдер тізімін карта түрінде көрсетеді. «Ұлттық топонимикада да жер-су атауларын жасауға соматикалық атаулардың белсенді түрде қатысатындығы туралы зерттеулерде, диссертацияларда, жеке мақалаларда сөз болады. Байқағанымыздай, қазақи топонимдік атауларда соматикалық код ерекше орынға ие, себебі адамның төбесінен табанына дейінгі соматикалық атаулар топонимдік кодта репрезенттеледі екен», – дейді [6, 41].

Қазақ ономастикасының жалпы мәселелеріне қатысты осы саланың негізін қалаушылар Ә. Абдрахманов, Е. Қойшыбаев, Т. Жанұзақ, О. Сұлтаньяев, Е. Керімбаевтардың зерттеулерімен қатар, соңғы он-жиырма жыл ішінде аймақтық топонимика мәселелеріне қатысты көптеген жұмыстармен толыға түсті. Бұл зерттеулер лингвистикалық сипатта болғандығын атап көрсеткен орынды.

Топонимия саласы – бірнеше іргелес ғылыми салалардың материалдарымен қатар зерттеу әдіс-тәсілдерін қолданатын, яғни кешенділікті қажет ететін сала. Сондықтан жер-су атаулары табиғатын әдебиеттанушылар, тарихшы-этнологтар, географтар да қолданады. Жалпы топонимдердің табиғи

ортамен байланысы география мамандары Э.М. Мурзаев, Ә.С. Бейсенова, С.А. Әбдірахманов, Б.А. Будагов, Ғ.Қ. Қоңқашпаев, А.П. Горбунов, К.Д. Каймулдинова, А.С. Омарбекова, Ә.Е. Аяпбекованың еңбектерінде көрініс тапты.

География ғылымы тұрғысында тұңғыш рет қазақ топонимдерінің ақпараттық жүктемесінің этноэкологиялық негіздері К.Д. Каймулдинованың зерттеулерінде талқыланса, топонимияның ландшафттар динамикасы және табиғатты қорғау мәселелеріне қатысты қырларын қазақ жер-су атаулары негізінде географиялық ғылымдар тұрғысында зерттеген А.С. Омарбекова және Ә.Е. Аяпбековалар болды. Ұлттық топонимияда, аймақтық зерттеулерге салыстырмалы талдау мен қатар кешенділік сипат беру үшін оны өзге ғылымдардың әдіс-тәсілдерімен жетілдіру, толықтыра түсу нәтижелі болмақ деп ойлаймыз. Ономастикалық бірліктерді зерттеу қазіргі кезде дәстүрге айналған әртүрлі аспектілерде іске асады [2, 19]:

а) географиялық аспект – жалқы есімдер географиялық фактордың (қоршаған ортаның, яғни табиғат және климат жағдайларының) ықпалын анықтау; жалқы есім жасауда қатысатын жергілікті, диалектік лексемаларды, фонемаларды, морфемаларды анықтау; қайталанатын элементтердің (қосымша, форманттар), типтердің, модельдердің кей кезде үлкен территорияда таралу ареалын анықтау; атаулардың көші-қонын анықтау – жалқы есімдер топтарының территориялық ауысуы, соның ішінде ішкі миграция (бір ел ішінде) немесе сыртқы миграция (бір елден екінші елге) ескеріледі;

ә) тарихи аспект – жалқы есімнің қалыптасуы мен атқаратын қызметінің және нақты тарихи кезеңмен байланысын зерттеу (тарихи-мәдени дамыған қоғамның жалқы есімге ықпалы; тіл тарихымен байланыста жалқы есімнің дамуы);

б) лингводеректану аспектісі – әр жанрдағы және әр дәуірдегі жазба және басылып шыққан ескерткіштерді зерттеу. Оларды талдау барысында жалқы есімдердің қалыптасу тарихын анықтауға, әлемнің архаикалық моделін жасауға, сонымен қатар көне әлемнің этнографиялық, географиялық, мәдени-тарихи аясын қалыптастыруға мүмкіндік беретін көптеген үлгідегі сақталған көне жалқы есімдердің құнды материал екендігі анықталады;

в) лингвомәдениеттану аспектісі – жалпы мәдени нормада, оқиғалық нормада және коммуникативтік өзін-өзі ұстаудағы жекелеу нормада жалқы есімдердің қолданылу шарттылығын анықтау; жалқы есімдер көрініс тапқан мәдениетті халықтың тарихи жады ретінде анықтау: белгілі халықтың мифологиялық көзқарасы, жеке ақпаратқа ие жалқы есімдер ұлттық-мәдени семантикасы, яғни нақты тарихи тілдік қоғамдастықтың мәдени құндылықтарына негізделген тұрмыстың ұлттық формаларын көрсететін жалқы есімдер жүйесін зерттеу;

г) лексикографиялық аспект – әртүрлі оним разрядтарына лексикографиялық инвентаризация жасау және әр аспектіде, яғни тарихи-этимологиялық, тарихи, этимологиялық, анықтамалық-ақпараттық зерттеу.

Қазіргі тіл білімінің жаңа бағыт және салаларының қалыптасуы, этно-және антропоцентристік бағыт тұрғысынан лингвистикалық мәселелерді шешу

ономастикалық зерттеулерді этноспен байланыстыра әртүрлі ономастикалық бірліктерді анықтауда жаңа деңгейге көтерілгенін танимыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТ

1. Сағидолдақызы Г. Түркі (қазақ) және моңғол халықтарының тарихи-мәдени байланыстарының топонимияда бейнеленуі. – Алматы, 2000. – 252 б.
2. Аронов Қ.Ғ. Қазақ тіліндегі кейбір халықтық космонимдердің этнолингвистикалық табиғаты//Хабаршы тіл, әдебиет сер. – Алматы, № 5, 1992. – С. 3-13.
3. Ахметжанова Ф.Р., Әлімхан А. Шығыс Қазақстан жер-су атаулары. – Өскемен, 2000. – 103 б.
3. Әбдірахманов А. Топонимика және этимология. Алматы: Ғылым, 1999.
4. Аманжолов А.С. Түркіфилологиясыжәнежазутарихы. – Алматы: Санат, 1996.
5. Аронов Қ.Ғ. Қазақ тіліндегі кейбір халықтық космонимдердің этнолингвистикалық табиғаты//Хабаршы тіл, әдебиет сер. № 5, 1992. – Б. 3-13.
6. Ахметжанова Ф.Р., Әлімхан А. Шығыс Қазақстан жер-су атаулары. – Өскемен, 2000. – 103 б.

В статье рассматриваются история, изученность ономастической науки, мнения ученых о ней. Рассматриваются труды, исследовавшие с научной точки зрения методы классификации топонимических названий. Дифференцированы национальные особенности топонимии. Дано всестороннее пояснение аспектам исследования ономастических единиц.

Ключевые слова: ономастика, топонимика, национальный топоним, аспекты, методы и приемы, ономастическая классификация, названия земель и вод, казахские топонимы, ученые, лингвистика.

The article discusses the history, knowledge of onomastic science, the opinions of scientists about it. The works, which have studied the methods of classification of toponymic names from the scientific point of view are considered. National features of toponymy are differentiated. A comprehensive explanation of the research aspects of onomastic units is given.

Keywords: onomastics, toponymy, national toponym, aspects, methods and techniques, onomastic classification, names of lands and waters, Kazakh toponyms, scientists, linguistics.

УДК 796.01:159.9

Б.Б. Нурманов, старший преподаватель кафедры физической подготовки и спорта Военного института Национальной гвардии Республики Казахстан, майор.

М.Т. Нусупов, старший преподаватель кафедры физической подготовки и спорта Военного института Национальной гвардии Республики Казахстан, подполковник.

М.С. Бримжанов, преподаватель кафедры физической подготовки и спорта Военного института Национальной гвардии Республики Казахстан, подполковник.

РУКОПАШНЫЙ БОЙ КАК СРЕДСТВО ФОРМИРОВАНИЯ ПСИХОЭМОЦИОНАЛЬНОЙ УСТОЙЧИВОСТИ ВОЕННОСЛУЖАЩИХ

В данной статье рассматривается теоретическое и экспериментальное обоснование содержательных и организационно-методических особенностей формирования психоэмоциональной устойчивости военнослужащих на основе овладения приемами рукопашного боя в учебных условиях и их применения в специально созданных экстремальных условиях.

Ключевые слова: рукопашный бой, психоэмоциональная устойчивость, морально-волевые качества, военно-профессиональная деятельность.

Актуальность статьи. Совершенство межконтинентального высокоточного оружия, его беспредельная поражающая сила не исключают возможность ситуации ближнего боя, которая и сегодня остается завершающей фазой организованного вооруженного противостояния. Командные пункты, узлы связи, места дислокации военной техники, вооружения и пусковых установок остаются уязвимыми объектами при воздействии на них разведывательных и диверсионных групп противника с применением средств рукопашного боя. Караулы и военные патрули, выполняющие функции охраны объектов и обеспечения общественного порядка, продолжают подвергаться нападению со стороны террористических, преступных и экстремистских групп. Применение огнестрельного оружия военнослужащими при этом сопряжено с опасностью для мирных граждан. Противоборство в этом случае допускается лишь в форме рукопашной схватки. В связи с отмеченным, одним из компонентов успешности военной службы является готовность военнослужащего к рукопашному бою, которую сложно сформировать в современных условиях сокращения сроков военной службы.

Рукопашный бой как вид спорта представляет собой вид единоборства, когда действия бойцов направлены на преодоление сопротивления партнера. Именно эта особенность делает рукопашный бой ценным прикладным видом спорта и создает широкие возможности для развития таких физических качеств, как быстрота, координированность, выносливость, а также для формирования морально-волевых качеств человека [1].

Успешное противостояние отрицательному влиянию экстремальных факторов военной службы определяется наличием у военнослужащего специальных знаний, навыков военно-прикладных двигательных действий, его психоэмоциональной устойчивостью. Отмеченное определяет необходимость научного обеспечения процесса формирования психической и физической готовности военнослужащего действиям к экстремальным условиям.

Новизна заключается в том, что теоретически обосновано место и значение рукопашного боя не как средства защиты (нападения), не как средства физического развития военнослужащего, а как средства формирования их психо-эмоциональной устойчивости, подход к подбору и применению средств родственных видов единоборств для двигательного совершенствования в рукопашном бою по принципу положительного переноса навыка [3].

Изучение рукопашного боя как раздела физической подготовки и формы ведения вооруженной борьбы позволяет выявить его тесную взаимосвязь с развитием вооружения, военной техники и способов ведения боевых действий. В XX веке по мере совершенствования оружия массового поражения рукопашный бой трансформировался в тематический раздел или предмет боевой подготовки, раздел физической подготовки и военно-прикладной вид спорта. В полной мере сохранилась его психологическая значимость как средства формирования морально-боевых качеств и психоэмоциональной устойчивости к ряду стрессовых факторов ближнего боя, к сближению с противником и уверенности в победе над ним в рукопашной схватке. Поэтому можно с уверенностью констатировать, что рукопашный бой и спортивные единоборства будут и в дальнейшем занимать важное место в боевой подготовке, в системе воинского обучения и воспитания [4].

Опыт локальных конфликтов последних десятилетий позволяет утверждать, что, несмотря на несомненную значимость постоянно прогрессирующей военной техники, рукопашный бой остается приоритетным средством физической, военно-прикладной и психологической подготовки и ведения боевых действий. Психологическая значимость рукопашного боя как важнейшего средства формирования морально-боевых качеств, психической готовности к контактному противостоянию противнику и в частности, психоэмоциональной устойчивости к стрессовым факторам ближнего боя остается неизменно высокой [2].

Сущность современной теории «адаптации» и «переноса тренированности – подготовленности» позволяют сделать заключение о необходимости включения в физическую подготовку курсантов военных вузов упражнений, которые по структуре проявления психологических и двигательных качеств, механизму энергообеспечения, кинематическим и динамическим характеристикам имеют сходство с их основными профессиональными действиями, но применительно к экспериментальным ситуациям их прикладного применения.

Любая военно-профессиональная деятельность требует от военнослужащих одновременного проявления взаимосвязи силы и гибкости, выносливости и быстроты и, кроме того, способности согласовывать и

соизмерять движения различными звеньями тела во времени и пространстве с величиной прилагаемых мышечных усилий. Всё это сочетает в себе военизированная психологическая полоса препятствий в комплексе с военно-прикладными упражнениями и средствами имитации современного боя и реально используемыми в бою средствами. Кроме того, она требует высокого уровня проявления физической выносливости, развития ловкости, устойчивости соматических вестибулярных реакций, психических качеств. Поэтому применение такой психологической полосы препятствий в комплексе с военно-прикладными упражнениями и средствами имитации боя, безусловно, призваны повышать уровень военно-профессиональной подготовленности, способствовать формированию у военнослужащих уверенности в собственных силах и значительно повышают интерес к занятиям.

Было установлено, что полный цикл обучения курсантов должен включать три основных этапа развития психоэмоциональной устойчивости.

Первый этап – формирование базовых навыков военно-прикладных действий: преодоление препятствий, овладение техникой элементов рукопашного боя, ускоренное передвижение по условиям НФП-2016 г.

Второй этап – формирование специальных двигательных навыков военно-прикладного характера: преодоление препятствий, рукопашный бой, ускоренное передвижение на фоне предварительной физической нагрузки, в средствах химической защиты, преодоление препятствий при неблагоприятных климатических условиях (в дождь, снег, сильный ветер) и в различное время суток (в сумерках, ночью). В качестве основных методов целесообразны соревновательный и повторно-соревновательный.

Третий этап – создание экстремальных условий, моделирующих специфику современного боя с элементами неожиданных ситуаций. Основным средством должен стать комплекс упражнений: в преодолении естественных и искусственных препятствий, рукопашного боя, ускоренного передвижения в различное время суток, в условиях, характерных для обороны противника, действий, выполняемых в сочетании с проволочными заграждениями, стрельбой, метании гранат с применением имитационных средств.

Достоверно установлено, что комплексное использование военно-прикладных навыков (преодоление препятствий, рукопашного боя) со средствами имитации применения современного оружия и боеприпасов (взрывпакеты, дымовые шашки, холостые патроны и выстрелы, средства звуковещания с фонотеками звуковой картины боя, сигнальные и осветительные ракеты) способствуют повышению психоэмоциональной устойчивости курсантов к экстремальным условиям служебной деятельности.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Абраменко, А.А. Физическая подготовка сотрудников сводных отрядов МВД РФ к экстремальным условиям служебно-боевой деятельности (на примере Северо-Кавказского региона): Дис. канд. пед. наук. / А.А. Абраменко. – СПб.: ВИФК, 2002. – 226 с.

2. Бурцев, Г.А. Научно-теоретические основы физической подготовки подразделений специального назначения по борьбе с терроризмом. Дис...док. пед. наук. / Г.А.Бурцев. – СПб.: ВИФК, 1996. – С. 201-203.

3. Быков, Н.Н. Психологические аспекты физической подготовки курсантов вузов (статья). Тезисы докладов НПК РВИ РВ. / Н.Н. Быков. – Ростов-на-Дону: 2001. – С. 12 - 13.

4. Пилюян, Р.А. Индивидуализация подготовки спортсменов в видах единоборств: Автореф. дисс. ...докт. пед. наук. / Р.А. Пилюян. – М.: 1985. – 50 с.

Осы мақалада әскери қызметшілердің қоян-қолтық ұрыс тәсілдерін оқу талаптарында және оларды арнайы жасалған экстремалдық жағдайда меңгеру теоретикалық және эксперименталдық дәйектеме мазмұны және ұйымдастыру-әдістемелік айрықшалық қалыптасу, психоэмоционалдық тұрақтылықтары қарастырылады.

Өзекті сөз: қоян-қолтық ұрыс, психо-эмоционалдық тұрақтылық, моральдық-жігерлік сапа, әскери-кәсіби қайраткерлік.

In the article theoretical and experimental substantiation of informal and organizational-methodical peculiarities of forming psycho-emotional stability of servicemen on the basis of mastering the techniques of hand-to-hand fight in educational conditions and their use in specially organized extremely conditions are considered.

Key words: hand to hand fight, psycho-emotional stability, moral-will qualities, military-professional activities.

Уважаемые авторы!

Редакционная коллегия научно-образовательного журнала «**Қазақстан Республикасы Ұлттық ұланы Әскери институтының ХАБАРШЫСЫ**» – «**ВЕСТНИК Военного института Национальной гвардии Республики Казахстан**» просит Вас внимательно отнестись к соблюдению правил оформления научных статей, с целью обеспечения соответствия требованиям международных баз цитирования, вступление в которые является приоритетной задачей журнала.

Журнал зарегистрирован в Комитете связи, информатизации и информации Министерства по инвестициям и развитию Республики Казахстан, свидетельство № 14996-Ж от 12 декабря 2014 г.

Периодичность выпуска – 4 раза в год (один раз в квартал).

Рубрики журнала:

1. Теория национальной безопасности.
2. История. Тактика и оперативное искусство.
3. Техника и вооружение. Войсковой тыл.
4. Теория и методика образования и воспитания.

ТРЕБОВАНИЯ К НАУЧНОЙ СТАТЬЕ

1. Статьи публикуются на казахском, русском или английском языках объемом не более 7 страниц. Тема статьи должна соответствовать одной из рубрик журнала. Процент авторского текста (проверка антиплагиат-системы) не менее 75 %. Статья представляется в редакционную коллегию в электронном и распечатанном виде в одном экземпляре.

К научной статье прилагаются:

- выписка из протокола заседания кафедры о рекомендации научной статьи к публикации
- рецензии двух ученых и специалистов по тематике статьи (кроме кандидатов и докторов наук, докторов Phd.)
- экспертное заключение о публикации статьи в открытой печати.

2. Оформление статьи должно соответствовать следующим требованиям: формат текста – MSWord (*.doc; *.docx); формат страницы – А4 (210*297 мм); поля – 2 см со всех сторон; шрифт: размер (кегель) – 14; тип – TimesNewRoman; отступ первой строки абзаца – 1,25 см; выравнивание текста по ширине, межстрочный интервал – 1. На первой странице в левом верхнем углу располагается УДК. После индекса УДК – сведения об авторах: фамилия, имя, отчество всех авторов, полное название организации – места работы, ученая степень, ученое звание; адрес электронной почты автора. Заголовок статьи располагается по центру прописными буквами. После заголовка – аннотация и ключевые слова. После аннотации и ключевых слов – текст статьи; после текста статьи – список литературы (его наличие обязательно), на которые в статье даются ссылки в квадратных скобках, оформленный в соответствии с ГОСТ 7.1-2003. После списка литературы резюме на английском и русском (или казахском) языках.

3. Название и номера рисунков и таблиц оформляются в соответствии с требованиями ГОСТ 7.1-2003.

Статьи высылать по электронному адресу vno@vivv.kz или по адресу: 150009, г. Петропавловск, ул. Ж. Кизатова, 6. Военный институт Национальной гвардии Республики Казахстан Военно-научный отдел.

ОБРАЗЕЦ СТАТЬИ

УДК 37.035.7

А.А. Иванов, профессор кафедры педагогики Орского государственного педагогического университета, доктор педагогических наук, профессор.

СООТНОШЕНИЕ ЛИЧНОСТНО-ОРИЕНТИРОВАННОГО И СОЦИАЛЬНО-ОРИЕНТИРОВАННОГО В ВОЕННО- ПРОФЕССИОНАЛЬНОМ ВОСПИТАНИИ КУРСАНТОВ

В представленной статье рассматривается необходимость соблюдения баланса между личностно-ориентированным и социально-ориентированным образованием как единственного условия, обеспечивающего глубокое усвоение образовательных ценностей курсантами военных вузов.

Ключевые слова: личностно-ориентированное образование, социально-ориентированное образование, курсант военного вуза, личностные ценности, социальные ценности, военно-профессиональное воспитание.

В последнее время в педагогической науке все чаще ставится вопрос об эффективности уклона в сторону личностно-ориентированного образования в ущерб его социальности. Однако, по мнению некоторых современных авторов педагогических исследований (Д.М. Воронов, А.М. Саганаев, Б.Т. Тухватуллин, и др.), необходим баланс между личностно-ориентированным и социально-ориентированным образованием, поскольку только он обеспечивает глубокое усвоение образовательных ценностей будущими офицерами. Наличие такого баланса, по нашему мнению, отражает социокультурные вызовы современной военно-профессиональной школе и выводит на понимание личностной и социальной сущности современного образования как образования в особой культурно-образовательной среде, соединяющей в себе личностные ценности учения и социальные ценности обучаемых.

В работах многих авторов современных педагогических исследований [1, с. 14], [3, с. 16], [6, с. 15] и др. отмечается, что основой личностной и общественной направленности человека являются его ценностные ориентации.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Абакумова, Н. Н. Компетентностный подход в образовании: организация и диагностика [Текст] / Н. Н. Абакумова, И. Ю. Малкова. – Томск: Томский государственный университет, 2007. – 368 с.

2. Ахметгареев, Р. А. Интегративные военно-профессиональные задачи в системе подготовки курсантов высших военных учебных заведений: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08 / Ахметгареев Ринат Ахатович. – Казань, 2000. – 180 с.

3. Баяхметов, С. У. Модель формирования профессионально-личностного саморазвития курсантов в военном вузе / С. У. Баяхметов // Сибирский педагогический журнал. – Новосибирск. – 2016. – № 2. – С. 64-69.

4. Профессиональное обучение [Текст]: учеб. пособ. / под ред.: В. Д. Симоненко, М. В. Ретивых. – Брянск: изд-во БГУ, 2003; То же [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.pedlib.ru/>

Осы мақалада әскери оқу орындарының курсанттарының білім құндылықтарын терең меңгерулерін қамтамасыз ететін жалғыз шарты болып саналатын жеке-бағдарланған және әлеуметтік-бағдарланған білім берудің арасындағы теңгерімді сақтау қажеттігі қарастырылады.

This article examines the need to balance the personality-oriented and socially-oriented education as the only condition that ensures the profound assimilation of educational values by cadets of military higher educational institutions.

Басуға 18.12.2019 ж. қол қойылды. Форматы 60х84/8.
Офсет басылымы. Офсет қағазы. 7.4 есепті баспа табағы.
Таралымы 500 дана.

Баспахананың мекен-жайы: 150009, Петропавл қ., Ж. Кизатов к., 6,
Қазақстан Республикасы Ұлттық ұланы Әскери институты.
Әскери-ғылыми бөлімі.

Подписано в печать 18.12.2019 г. Формат 60х84/8
Печать офсетная. Бумага офсетная. Уч.-изд. л. 7.4 п.л.
Тираж 500 экз.

Адрес типографии: 150009, г. Петропавловск, ул. Ж. Кизатова, 6,
Военный институт Национальной гвардии Республики Казахстан.
Военно-научный отдел.